

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК**

**ВЕГЕШ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ
ПЕТРІНКО ВІКТОР СТЕПАНОВИЧ**

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ І ГЕОПОЛІТИКА

**Збірник
навчально-методичних матеріалів
для студентів спеціальності
«Публічне управління та адміністрування»**

Ужгород 2021

УДК 323 (031)
ББК Ф4я20
В 26

Вегеш М. М., Петрінко В. С. Політична географія і геополітика. Збірник навчально-методичних матеріалів для студентів спеціальності «Публічне управління та адміністрування». Ужгород, 2021. 146 с.

Рецензенти:

Асланов С. А., доктор політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Буркало В. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри політології і державного управління ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
Протокол №3 від 9 листопада 2020 року

До навчально-методичного збірника для студентів спеціальності «Публічне управління та адміністрування» ввійшли робоча програма і плани семінарських занять з навчальної дисципліни «Політична географія і геополітика», а також зразки тестових контрольних завдань, вибрана термінологія та короткі біографічні нариси про класиків політичної географії і геополітики.

ЗМІСТ

Робоча програма навчальної дисципліни «Політична географія і геополітика».....	4
Політична географія і геополітика. Семінарські заняття.....	32
Перелік контрольних завдань. Зразки тестів.....	62
Вибрана термінологія.....	78
Портрети класиків політичної географії і геополітичної думки.....	105

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ І ГЕОПОЛІТИКА»**

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування Показників	Розподіл годин за навчальним планом	
	Денна форма навчання	Заочна форма Навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 6	Рік підготовки:	
Загальна кількість годин – 180	1-ий	1-ий
Кількість модулів – 2	Семестр:	
Тижневих годин: для денної форми навчання: 5 аудиторних – 86 самостійної роботи студента – 94	1-ий	1-ий
	Лекції:	
	46	24
	Практичні (семінарські):	
	40	-
Вид підсумкового контролю: іспит	Лабораторні:	
	-	-
Форма підсумкового контролю: усна	Самостійна робота:	
	94	156

2. МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою вивчення навчальної дисципліни «Політична географія і геополітика» є засвоєння студентами базових знань із фундаментальної і прикладної політичної географії, геополітики, геостратегії держав та усвідомлення ними ролі навчальної дисципліни для розуміння сучасного світового політичного процесу. Враховуються особливості геополітичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи з фокусуванням на Закарпаття (прикордонний, поліетнічний регіон).

Відповідно до освітньої програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти таких компетентностей:

1) загальних компетентностей:

- здатність вчитися, самонавчатися та оволодівати сучасними знаннями (ЗК-1);
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та в розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя (ЗК-3);
- здатність до адаптації та дій у новій ситуації, генерування нових творчих ідей (ЗК-6);
- здатність планувати та управляти часом (ЗК-7);
- здатність спілкуватись державною мовою як усно, так і письмово (ЗК-10);
- здатність працювати у міжнародному контексті (ЗК-14).

2) фахових компетентностей:

- здатність розробляти тактичні та оперативні плани управлінської діяльності (ФК-7);
- здатність до дослідницької та пошукової діяльності в сфері публічного управління та адміністрування (ФК-10);
- здатність орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування (ФК-13);
- здатність здійснювати моніторинг соціально-політичної стабільності в прикордонних регіонах з метою прийняття ефективних управлінських рішень (ФК-14);
- здатність до порівняння та оцінювання вітчизняних та зарубіжних регіональних практик діяльності органів публічної влади (ФК-17).

3) інтегральної компетентності:

здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми у сфері публічного управління та адміністрування (у тому числі розробляти, аналізувати і реалізовувати державну політику, приймати дієві державно-управлінські рішення, творчо, ефективно й результативно виконувати управлінські функції з забезпечення прав і свобод людини, сталого розвитку на основі світових та європейських стандартів) або у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та наукових методів

відповідної галузі і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Крім того, вивчення вказаної обов'язкової навчальної дисципліни дозволить здобувачу вищої освіти у подальшому орієнтуватися в проблематиці актуальних завдань політичної географії і геополітики. Геополітичні виклики є особливо злободенними для тих держав, які переживають етап становлення своєї політичної системи, у т. ч. і для України, що актуалізує необхідність розроблення моделей зрівноваження територіально-політичних процесів у державі, виявлення та проектування місця України, з одного боку, у світових геополітичних процесах, з другого – у глобальних геополітичних моделях. Такі важливі геополітичні проблеми як непорушність державної території України, особливості функціонування її державних кордонів, збереження державно-територіальної цілісності, просторової збалансованості державного управління і місцевого самоврядування висвітлені в широкому контексті сучасних внутрішніх і зовнішніх суспільно-політичних взаємин, практичних запитів.

3. ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Передумовами вивчення навчальної дисципліни «**Політична географія і геополітика**» є опанування таких навчальних дисциплін (НД) освітньої програми (ОП):

- ОК 3 Історія та культура України
- ОК 7 Вступ до публічного управління та адміністрування

4. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Відповідно до освітньої програми «**Публічне управління і адміністрування**», вивчення навчальної дисципліни повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких програмних результатів навчання (ПРН):

Програмні результати навчання	Шифр ПРН
Використовувати базові знання з історичних, культурних, політичних, соціальних, економічних засад розвитку суспільства	ПРН-1
Уміти здійснювати пошук та узагальнення інформації, робити висновки і формулювати рекомендації в межах своєї компетенції	ПРН-11
Уміти застосовувати демократичні технології прийняття управлінських рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави	ПРН-17
Уміти розглядати суспільні явища і процеси в розвитку і конкретних історичних умовах, розуміти сутність та принципи функціонування суспільства в цілому, окремих соціальних інститутів, груп та індивідів	ПРН-18
Уміти розробляти рекомендації для органів державної влади та	ПРН-21

місцевого самоврядування щодо упередження та нівелювання чинників дестабілізації суспільно-політичних процесів	
Знати вітчизняні та зарубіжні регіональні практики діяльності органів публічної влади	ПРН-22

Очікувані результати навчання, які повинні бути досягнуті після опанування навчальної дисципліни «**Політична географія і геополітика**»:

Очікувані результати навчання	Шифр ПРН
Розуміти роль та значення геополітичних процесів у трансформаціях суспільно-політичної, культурної та управлінської сфер суспільства.	ПРН-1
Аналізувати вихідні положення геополітичних концепцій крізь призму "цивілізаційних" моделей управління та еволюції геополітичних акторів.	ПРН-11
Давати визначення основних понять, фундаментальних законів політичної географії і геополітики	ПРН-17
Характеризувати глобальний політичний простір, тенденції його становлення, визначення суб'єктів та встановлення регіонально-структурних відмінностей держав-гравців світової політичної шахівниці	ПРН-18
Розуміти місце України в системі геополітичних координат, основні напрями сучасного геостратегічного і зовнішньополітичного курсу та співробітництво з міжнародними організаціями	ПРН-21
Орієнтуватися в проблематиці досліджень основних геополітичних шкіл XIX-XXI ст.	ПРН-22

5. ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

- ☞ іспит;
- ☞ письмове тестування;
- ☞ аналітичне есе;
- ☞ аналітичний реферат;
- ☞ презентація результатів виконаної індивідуальної роботи здобувача.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: виступ на семінарських заняттях, написання аналітичного есе, письмове тестування з теми.

Форма модульного контролю: письмова контрольна робота.

Форма підсумкового семестрового контролю: усний іспит.

Вивчення дисципліни «Політична географія і геополітика» передбачає творчий підхід здобувачів вищої освіти до пошуку відповідей на питання з найактуальніших проблем політичної географії і геополітики, саме тому, аби запобігти формалізованому підходу до цього предмета, рекомендовані такі **види індивідуальної роботи**:

1. Опрацювання першоджерел та написання есе;
2. Аналіз праць теоретиків і методологів політичної географії і геополітики та підготовка рецензій;
3. Проведення наукових досліджень за допомогою різноманітних методів збору та обробки інформації

Есе – жанр філософського, літературно-критичного, політико-публіцистичного твору, що поєднує індивідуальну позицію автора/авторки з невимушеним, часто парадоксальним викладом, орієнтованим на яскраву, образну та лаконічну розмову.

Основні вимоги до написання та оформлення есе:

- тема есе може формулюватися самостійно студентом/здобувачем у межах проблематики дисципліни, або ж спільно з викладачем;
- обсяг тексту: 10 – 12 сторінок формату А4, поля – 2 см, шрифт Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5;
- посилання (за наявності) на кожній сторінці, оформлені відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог.

Рецензія – вид критичного аналізу, розбір, оцінка публікації, літературного чи наукового твору або продукту; жанр наукової публіцистики та літературної критики. На основі критичного аналізу, автор/авторка рецензії може виставити об'єкту рецензування певну оцінку для визначення відносної цінності рецензованого матеріалу.

Орієнтовна структура рецензії:

1. Назва та автор рецензованої роботи.
2. Визначення мети написання роботи.
3. Повнота аналізу та розкриття проблематики.
4. Використання системи доказів та доцільності наукового пошуку.
5. Наявність чітких висновків.
6. Переваги (позитиви) та недоліки (негативи) роботи.

Проведення наукового дослідження відбувається за допомогою детально розробленого плану дослідження, це реалізація на практиці одного чи кількох методів та дослідницьких прийомів. Здобувачі самостійно обирають тематику дослідження та методологічний інструментарій. У межах дослідницької процедури студенти можуть імпровізувати та експериментувати з методологічними прийомами.

Під час **оцінювання індивідуальної роботи** враховується:

1. Самостійність, креативність (аналітичний підхід, генерація ідей, новизна постановки проблеми), аргументованість;
2. Доступність, репрезентативність та верифікованість отриманих даних і результатів;

3. Використання першоджерел, системність, достовірність викладеного матеріалу, стилістика (загальна грамотність, легкість сприйняття текстів та матеріалу);
4. Логічність викладу, посилення на використану літературу і джерела.

Основні форми та методи організації навчального процесу під час викладання дисципліни «Політична географія і геополітика»:

- ✓ Словесні (лекція, бесіда, обговорення).
- 1) **Проблемна лекція.** Саме проблемна лекція дозволяє розумовий діалог лектора із слухачами: лектор постійно звертається до слухачів з питаннями, які їх активізують та мобілізують до використання наявних знань у вивченні нового матеріалу. Проблемні питання формулюють мету виступу, мікротему, визначають завдання.
- 2) **Бесіда** – це розмова двох чи більше осіб з метою отримання певної інформації, вирішення важливих проблем.
- ✓ **Наочні:** ілюстрація, демонстрація (з використанням фотоілюстрацій, таблиць та схем, електронних презентацій).
- ✓ **Практичні** (опитування на практичних заняттях; виконання тестових завдань; робота з першоджерелами; виконання індивідуальних завдань; контрольні роботи).
- ✓ **Інтерактивні методи навчання:**
- 1) *Робота в малих групах.* Такий вид роботи сприяє розвитку навичок спілкування, вміння висловлюватись, критичного мислення, вміння переконувати й вести дискусію. Важливим елементом групової роботи є опрацювання змісту і подання групами результатів колективної діяльності. Залежно від змісту та мети навчання можливі різні варіанти організації роботи малих груп.
- 2) *«Мозковий штурм».* Відома інтерактивна технологія колективного обговорення, що широко використовується для вироблення кількох вирішень конкретної проблеми. Мозковий штурм спонукає учасників та учасниць проявляти уяву та творчість, дає можливість їм вільно висловлювати свої думки. Мета «мозкового штурму» чи «мозкової атаки» полягає в тому, щоб зібрати якомога більше ідей щодо проблеми від усіх учасників та учасниць протягом обмеженого періоду часу.

Викладач використовує наступні групи методик контролю знань студентів, які вивчають дисципліну «Політична географія і геополітика»:

1. Методи усного контролю (монологічна відповідь здобувача на окреме питання теми практичного заняття в індивідуальній та фронтальній формах; запитально-відповідна бесіда під час роз'яснення проблемного питання на практичному занятті; залік у формі усної відповіді на три запитання з переліку питань).
2. Письмовий контроль (виконання індивідуальної роботи; контрольна робота; дидактичні тестові завдання).
3. Методи практичного контролю (перевірка змістового наповнення електронної презентації).

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 1)

Поточне оцінювання	Години
Тема 1	2
Тема 2	2
Теми 3-4	4
Тема 5	2
Тема 6	2
Тема 7	2
Теми 8-9	4
Тема 10	2
Теми 11-12	4
Теми 13-14	4
Модульна робота	50
Самостійна робота	22
Разом	100

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 2)

Поточне оцінювання	Години
Тема 15	2
Тема 16	2
Тема 17	4
Тема 18	4
Тема 19	4
Тема 20	4
Тема 21-22	4
Модульна робота	50
Самостійна робота	26
Разом	100

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи.

Мінімальний поріг для допуску до модульної контрольної роботи становить 10 балів. Модульна контрольна робота складається з трьох запитань описово-аналітичного характеру.

Перше запитання покликане оцінити знання з тематичної проблематики відповідного модуля, яка надавалася на лекціях і обговорювалася на семінарських заняттях. Залежно від обсягу, послідовності викладу і орієнтуванні в тематичному матеріалі, перше запитання модульної контрольної роботи максимально може бути оцінене у 10 балів.

Друге запитання має на меті оцінити розуміння основних тенденцій геополітичних процесів у світі. Залежно від послідовності викладу і орієнтуванні у тематичному матеріалі, друге запитання модульної контрольної роботи максимально може бути оцінене у 15 балів.

Третє питання модульної контрольної роботи має творчо-аналітичний характер. Залежно від обґрунтованості аргументів і суб'єктивних висновків студента з визначеної проблематики, воно максимально може бути оцінене у 25 балів.

Критерії оцінювання підсумкового семестрового контролю.

Відповідно до *«Положення про порядок та методу проведення семестрових (курсівих) екзаменів і заліків в Ужгородському національному університеті»* (затверджено Наказом Ректора ДВНЗ «УжНУ» № 698/01-17 від 08.05.2015 р.), знання студентів оцінюється як з теоретичної, так і з практичної підготовки за такими критеріями:

оцінку «відмінно» (90-100 балів, А) заслуговує студент, який:

- всебічно і глибоко володіє навчально-програмовим матеріалом;
- вміє самостійно виконувати завдання, передбачені програмою, використовує набуті знання і вміння у нестандартних ситуаціях;
- засвоїв основну і ознайомлений з додатковою літературою, яка рекомендована програмою;
- засвоїв взаємозв'язок основних понять дисципліни та усвідомлює їх значення для професії, яку він набуває;
- вільно висловлює власні думки, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особистісну позицію;
- самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, виявив творчі здібності і використовує їх при вивченні навчально-програмового матеріалу, проявив нахил до наукової роботи.

оцінку «добре» (82-89 балів, В) – заслуговує студент, який:

- повністю опанував і вільно (самостійно) володіє навчально-програмовим матеріалом, вміє застосовувати його на практиці, має системні знання в достатньому обсязі відповідно до навчально-програмового матеріалу, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях;
- має здатність до самостійного пошуку інформації, а також до аналізу, постановки і розв'язування проблем професійного спрямування;
- під час відповіді допустив деякі неточності, які самостійно виправив, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу;

оцінку «добре» (74-81 бал, С) заслуговує студент, який:

- в цілому навчальну програму засвоїв, але відповідає на екзамені з певною кількістю помилок;
- вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача, в цілому самостійно застосовувати на практиці, контролювати власну діяльність;
- опанував навчально-програмовий матеріал, успішно виконав завдання, передбачені програмою, засвоїв основну літературу, яка рекомендована програмою;

оцінку «задовільно» (64-73 бали, D) заслуговує студент, який:

- знає основний навчально-програмовий матеріал в обсязі, необхідному для подальшого навчання і використання його в майбутній професії;
- виконує завдання непогано, але зі значною кількістю помилок;
- ознайомлений з основною літературою, яка рекомендована програмою;
- допускає на заняттях чи екзамені помилки при виконанні завдань, але під керівництвом викладача знаходить шляхи їх усунення.

оцінку «задовільно» (60-63 бали, E) заслуговує студент, який:

- володіє основним навчально-програмовим матеріалом в обсязі, необхідному для подальшого навчання і використання його в майбутній професії, а виконання завдань задовольняє мінімальні критерії. Знання мають репродуктивний характер.

оцінка «незадовільно» (35-59 балів, FX) виставляється студенту, який:

виявив суттєві прогалини в знаннях основного програмового матеріалу, допустив принципові помилки у виконанні передбачених програмою завдань.

оцінка «незадовільно» (35 балів, F) виставляється студенту заочної форми навчання, який:

- володіє навчальним матеріалом тільки на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів або не володіє зовсім;
- допускає грубі помилки при виконанні завдань, передбачених програмою;
- не може продовжувати навчання і не готовий до професійної діяльності після закінчення університету без повторного вивчення даної дисципліни.

При виставленні оцінки враховуються результати навчальної роботи студента протягом семестру.

Таблиця відповідності оцінок за різними шкалами

Оцінка за 100-бальною шкалою	Оцінка ЄКТС	Оцінка за національною шкалою	
		Диференційована	Недиференційована
90 – 100	A	Відмінно	Зараховано
82-89	B	Добре	
74-81	C		
64-73	D	Задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

6. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

5.1. Зміст навчальної дисципліни

Модуль 1. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ. ТЕОРІЯ ГЕОПОЛІТИКИ ТА ІСТОРІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

ТЕМА 1. ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ЯК НАУКА

Політична географія як наука, її об'єкт і предмет, зв'язок з іншими науками. Історія становлення і розвитку політичної географії. Методи політико-географічних досліджень. Сучасна світосистема – країни, держави, території та акваторії. Політична карта світу як дзеркало політичної ситуації. Епоха колоніалізму, формування великих світових колоніальних імперій. Зміна політичної карти світу після Першої світової війни. Зміна політичної карти світу після Другої світової війни. Сучасна політична карта світу. Суверенна держава на політичній карті світу. Типологічні відмінності держав. Територія держави та її кордони. Політико-географічне положення держави. Внутрішня геопросторова будова держави: адміністративно-територіальний поділ і столиця. Поняття глобальних проблем. Класифікація глобальних проблем і шляхи їх вирішення: воєнно-політичні проблеми; економіко-демографічні проблеми; правові проблеми. Глобальні проблеми людства й України.

ТЕМА 2. НАПРЯМКИ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Загальна характеристика основних напрямів політико-географічних досліджень: етапи формування і сучасний стан політичної карти світу (політична картографія); політико-географічне положення, формування державної території, столиця та адміністративно-територіальний поділ окремих країн (адміністративна географія); вивчення політичних кордонів з точки зору їх генези, можливостей прикордонного співробітництва, транскордонних зв'язків, територіальних спорів і претензій (політична лімологія); дослідження територіальних особливостей виборів до основних представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування в різних країнах і регіонах світу (електоральна географія); аналіз впливу різноманітних географічних чинників на стратегічні позиції держав у світовому просторі (геополітика); комплексна політико-географічна оцінка окремих країн і регіонів світу (політико-географічне країнознавство).

Структура політичної географії України та її місце в системі наук. Географічні відмінності суспільно-політичного життя в Україні в XVI-XIX ст. Політико-географічні погляди українських науковців і політичних діячів середини XIX – поч. XX ст. Політико-географічна спадщина С. Рудницького, В. Кубійовича, М. Грушевського, Ю. Липи. Територіально-етнополітичний розвиток України з кінця XVIII до початку XX ст. Становлення державності, території та кордонів України в часи української революції 1917-1920 рр. та у міжвоєнний період (1920 – 1939 рр.). Формування державної території і кордонів України впродовж Другої

світової війни та у повоєнний період. Утвердження кордонів незалежної України. Тип, розміщення та функції сучасних державних кордонів України. Політичне значення етнодемографічних параметрів сучасної України. Географія та громадсько-політична активність етнопонаціональних меншин в Україні. Регіональні етнополітичні проблеми України. Політико-географічні виміри сучасної релігійно-географічної ситуації в Україні. Вплив релігійно-конфесійних взаємин на регіонально-політичні процеси.

ТЕМИ 3-4. ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА. ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ

Поняття і сутність геополітики. Причини і час появи геополітики. Стародавні автори про географічне розташування держав. Рудольф Челлен про сутність поняття «геополітика» (1916). Розуміння геополітики Фрідріхом Ратцелем у «Політичній географії». Відмінність геополітики від політичної географії. Визначення геополітики Карлом Хаусхофером у журналі «Zeitschrift für Geopolitik». Об'єкт і предмет геополітики. Фактори впливу на зміст геополітики. Інформаційні війни як предмет геополітики. Визначення поняття «геополітика». Рівні геополітики. Сучасні техніко-економічні процеси у світі та геополітика. Головні протиріччя планети. Теорія та методологія геополітики в наукових працях М. Дністрянського. Геополітичні епохи. Основні закони геополітики. Закон фундаментального дуалізму. Телурократія (сухопутна могутність або Континент, Суша). Таласократія (морська могутність або Море). Закон синтезу суші та моря. Сутність поняття «Берегова зона» («Rimland»). «Rimland» – ключ до світового панування у Ніколаса Спайкмена. Олександр Дугін про «Rimland» як кордон і анклав. Зміст концепції рубіжної комунікації Володимира Дергачова. Система «Море – Берегова зона («Rimland») – Континент («Heartland»). Категорії геополітики. Контроль над простором. Геостратегічний простір. Геополітичне поле. Класифікація геополітичних полів. Мондіалізм. Біполярний світ. Багатополярний світ. Однополярний світ. Атлантизм і неоатлантизм. Стратегія анаконди. Методи і функції геополітичної науки. Складові геополітики. Предмет і суб'єкт геоекономіки. Геострати і геомари. Концепції географічного детермінізму. Воєнно-стратегічні теорії. Теорії цивілізаційного розвитку.

ТЕМА 5. НІМЕЦЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

Біогеографічна концепція держави Ф. Ратцеля (1844-1904). Актуальні проблеми політичної географії і геополітики в працях Ф. Ратцеля («Еміграція в Китаї» (1876), «Народознавство» («Антропологеографія», 1882), «Дослідження політичного простору» (1895), «Держава і ґрунт» (1896), «Земля і життя. Порівняльне землезнавство», «Політична географія. Географія держав, торгівлі та війни» (1897), «Море як джерело могутності народів» (1900), «Про закони просторового зростання держав» (1901). Геополітична концепція Середньої Європи Фрідріха Науманна (1860-1919). Праця «Середня Європа» (1915). Сутність «середньоєвропейського типу» народів Середньої Європи. Еволюція

поглядів М. Вебера у розумінні українського питання. Протилежність українського та російського менталітету в оцінці М. Вебера. Бачення української проблеми в Акселя Шмідта. «Німецько-українське товариство» і часопис «Україна». Праця А. Шмідта «Україна. Країна майбутнього» (1939). Теорія «континентального блоку» Карла Гаусгофера (1869-1946). Класичні праці К. Гаусгофера: «Географічна вісь історії» (1904), «Велика Японія» (1913), «Кордони в їх географічному і політичному значенні» (1927), «Панідеї в геополітиці» (1931), «Статус-кво й оновлення світу» (1939), «Континентальний блок» (1939), «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Світова політика сьогодні». Створення і видання журналу «Zeitschrift für Geopolitik» (1924-1941). Еволюція геополітичних поглядів К. Гаусгофера. Геополітична концепція Карла Шмітта. Геополітичне протистояння «номосу» Землі (Суші) «номосу» Моря. Сили «Суші» – Бегемот. Сили «Моря» – Левіафан. Символи – Дім і Корабель. Теорія «Великого простору» (Grossraum). Поява Держави-континента. Цивілізаційний дуалізм протистояння Великих просторів – англосаксонського (таласократії) і континентально-європейського. Основні представники сучасної німецької геополітичної думки. Юрген Габермас та його праця «Розколотий Захід». Ю. Габермас про геополітичні пріоритети США, Європейського Союзу і України.

ТЕМА 6. СКАНДИНАВСЬКА ТА ІТАЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

Скандинавська геополітика. Гіпотеза «семи паралелей однополярного світового простору» Йогана Галтунга. Три суперполітики (до 1989): західна, східна, Третього світу. Сім центрів глобальної чи регіональної гегемонії: 1) США; 2) Європейський Союз; 3) Росія та інші країни СНД; 4) Туреччина; 5) Індія; 6) Китай; 7) Японія.

Італійська геополітика. Геополітичні ідеї Беніто Муссоліні (1883-1945). «Доктрина фашизму» (1932). Держава і право національної незалежності. Динаміка держави – вихід за межі власних кордонів. Війна як джерело людської енергії. Імперія-нація – ідеал держави. Геополітика Б. Муссоліні в Африці. Доповідь «Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським рухом». Плани щодо Албанії, Тунісу, Корсіки, кордону з Францією, швейцарського кантону Тічіно. «Гра без правил» Б. Муссоліні у міжнародній політиці. Геополітичні передбачення Карло Санторо: послаблення міжнародних структур, зростання національної свідомості та націоналізму, відбуватимуться процеси децентралізації і дроблення країн, загроза локальних конфліктів і війн, поява нових геополітичних просторів, потреба у Світовому уряді. Складові моделі катастроф за К.Санторо. Європейський континенталізм і геополітична схема Карло Террачано. Журнал «Оріон». Двобій між континентальним Сходом й атлантичним Заходом. Другорядність Центральної Європи в процесі планетарного протиборства. Ісламський світ та ісламський фундаменталізм – виразник континентальних геополітичних інтересів.

ТЕМА 7. АНГЛІЙСЬКА ШКОЛА ГЕОПОЛІТИКИ

Геополітична теорія Гелфорда Макіндера (1861-1947). Основні праці: «Британія і Британські моря» (1902), доповідь «Географічна вісь історії» (1904), «Демократичні ідеали та реальність» (1919), «Кругла планета і завоювання світу» (1943). Визначальна роль простору. Поняття «центральне» в теорії Г.Макіндера. Стратегічне розташування Росії. Геополітична модель світу. Планетарне значення Євразійського континенту. «Серце світу» або Гартленд (Heartland) як «осьовий регіон» світового панування. Території виділені Г. Макіндером до «осьового регіону». «Великий внутрішній півмісяць» або Рімленд (Rimland). «Зовнішній півмісяць» як Світовий острів. Ідея геополітичного дуалізму: зіткнення телурократії і таласократії. Геополітичні концепції «Нової Європи» і «циклів гегемонії». Проект «Нової Європи» Р. Сетон-Вотсона. Співпраця Р. Сетон-Вотсона з Т. Г. Масариком. Створення незалежних держав у Європі з розпадом імперій – умова, що відповідає інтересам Старого Світу. Підтримка слов'янської незалежності. Проблеми незалежності України в поглядах Р. Сетон-Вотсона. Сутність концепції «циклів гегемонії» Пітера Тейлора. Геополітика націй Р. Купера. Праця «Розлом націй. Порядок і хаос ХХІ ст. Геополітична концепція Майкла Геффернена. Європа: історична географія ідеї. Хто така Європа? Геополітика fin-de-siecle. Земля та влада: геополітика миру та війни. Європейський ідеал: єдина в розділенні, розділена в єдності. Ідеї Європи у ХХІ ст. Норман Дейвіс про поділену й неподільну Європу. Сучасні українсько-польські взаємини через призму минулої історії (Н. Дейвіс. Боже ігрище. Історія Польщі).

ТЕМИ 8-9. АМЕРИКАНСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

Теорія «морської могутності» Альфреда Мегена (1840-1914). Основні праці: «Вплив морської сили на Французьку революцію й імперію. 1793-1812» (1892), «Зацікавленість Америки в морській силі сьогодні та в майбутньому» (1897), «Проблема Азії та її вплив на міжнародну політику», «Морська сила та її відношення до війни». Інтегрована модель геополітики Н. Спайкмена (1893-1943). Основні праці: «Географія і зовнішня політика» (1938), «Географічні цілі зовнішньої політики» (1938; у співпраці з А.Роллінсом), «Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сил» (1942), «Географія світу» (1944). Інтеграція ідей А. Мехена про «морську могутність» і теорія гартленду Х. Макіндера. Геополітичні концепції в США періоду «холодної війни». «Атомна війна» Г. Алперовіца. Культурологічний аспект геополітики США – концепції «Два блоки – дві культури». Праця «Гартленд і Рімленд у євразійській історії» (1956) Дональда Майнінга. «Геополітична вісь історії» (1965) В. Кірка. Концепція поліцентричності та ієрархічності геополітичного устрою світу Сола Коена. Праця: «Географія і політика в поділеному світі» (1963). Ревізія ідей Н.Спайкмена. Місце Росії і Китаю в концепції А. Страуса. Доктрина Г.Кіссінджера – метод «батого і пряника».

Геополітична концепція Збігнева Бжезінського (1928-2017). Геополітична праця «Велика шахівниця» (1997). Євразія – світова шахівниця геополітичної гри за глобальне верховенство. Стратегія керування геополітичними інтересами. США як арбітр у справах Євразії. Глобальність американської гегемонії. Україна як новий і важливий простір на євразійській шахівниці (геополітична вісь). Геополітична роль Азербайджану в євразійській грі («корка в пляшці»). Значення Європи як важливого геополітичного плацдарму Америки на євразійському континенті. Американське бачення проблеми єдиної Європи. Центральна геостратегічна мета США в Європі. «Чорна діра Євразії». Підтримка Америки Азербайджану, Узбекистану, України. Присутність США на Далекому Сході. Японія – головна союзниця США у побудові системи глобальної співпраці. Китай у планах Америки (рівновага сили щодо Європи). Подвійна американська політична мета у світовій геополітиці за визначенням З.Бжезінського.

Цивілізаційна геополітика Самуеля Гантінгтона (1927-2008). Основні праці: стаття «Зіткнення цивілізацій?» (1993), книга «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996). Геополітична концепція Френсіса Фукуями (1952 р. н.). Стаття «Кінець історії?» (1989). Праці: «Кінець історії й остання людина» (1992), «Довіра» (1995), «Великий розрив» (1999), «Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції» (2002). Сутність поняття «кінець історії». Праці Ф. Фукуями «Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції» (2019) і «Політичний порядок і політичний занепад: Від промислової революції до глобалізації демократії» (2019). Генрі Кісінджер про американську зовнішню політику. Роберт Каган про роль США в новому світовому порядку та війни В. Путіна. Річард Куглер про національну безпеку в умовах глобалізації хаотичного світу. Доповідь Р. Куглера «Розширення НАТО. Російський фактор». Ідеї щодо руйнування Євразійського геополітичного простору і сприяння входження України до євроатлантичних структур.

ТЕМА 10. ФРАНЦУЗЬКА І БЕЛЬГІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

Французька геополітична думка другої половини ХІХ – першої половини ХХ століть. Відаль де ла Блаш (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Основні праці: «Картина географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917), «Принципи географії людини» (опублікована в 1922). Геополітичні ідеї Альберта Деманжона (1872-1940). Праця: «Занепад Європи» (1920). Причини занепаду ролі Європи у міжнародних справах. Три геополітичні центри Землі. Ставлення А.Деманжона до новостворених незалежних держав у Європі. Морська орієнтація Франції. Завдання розвитку французької геополітики за А.Деманжоном. Теорія циркуляції, школа «внутрішньої геополітики» і геоекономічний підхід у французькій теоретичній геополітиці. Геополітичні погляди Жана Готмана (1915-1994) в праці «Політика держав та їх географія» (1952). Зміст теорії циркуляції Ж.Готмана. Школа «внутрішньої геополітики» Іва Лакости. Тритомна праця «Геополітика регіонів Франції» (1986). Жак Атталі та

його праця «Лінія горизонту» (1990). Геополітична течія «нові праві», «геополітична белетристика» та геополітика П. Галлуа і Б. Варюсфеля.

Бельгійська й австрійська геополітична думка. Геополітична концепція європейського «дисидента» бельгійця Жана Тіріара (1922-1992). Лідер загальноєвропейського радикального руху «Юна Європа». Геополітика – головна політологічна дисципліна. Застосування принципу «автаркії великих просторів» Ж. Тіріаром. Науково-раціоналістична геополітика Робера Стойкерса. Журнали «Орієнтасьйон» і «Вулуар». Вплив фактору «Землі» на людську історію. Геоісторія. Пріоритет континенталістської орієнтації Р. Стойкерса. Континентальна геополітика австрійського генерала Йордіса фон Лохаузена. Праця: «Мужність владарювати. Мислити континентами» (1978).

ТЕМИ 11-12. РОСІЙСЬКА ШКОЛА ГЕОПОЛІТИКИ

Ідейні джерела російської геополітики. Поява і сутність месіанської панправославної ідейно-політичної доктрини «Москва – Третій Рим». Геополітичний проект «Європа плюс Росія». Цивілізаційна геополітика Миколи Данилевського (1822-1885) у праці «Росія і Європа» (1869, вийшла в 1871). Формування російської геополітичної школи в ХІХ – першій половині ХХст. Вплив географії на становлення геополітики в Росії. Значення геостратегії у мирний час. Першість – геостратегії, вторинність – економіки – наукова істина за Д. О. Мілютіним. Територіальні основи російської геополітики у творчості А. Вандама (1867-1933). Концепція світового геополітичного панування Веніаміна Семенова-Тян-Шанського (1870-1942). Геополітичні ідеї російського філософа Івана Олександровича Ільїна (1882-1954). Зародження і розвиток ідей євразійства. Геополітичні ідеї князя Миколи Трубецького (1890-1938), Льва Карсавіна (1882-1952), Георгія Вернадського (1887-1973), Миколи Алексеєва (1879-1964). Геополітична концепція євразійства Петра Савицького (1895-1968). Ідеї євразійства в пасіонарній теорії етногенезу Льва Гумільова (1912-1992). Сучасні неоевразійські геополітичні концепції. О. Дугін і концепція «російської цивілізації». Еволюція геополітичної концепції О. Дугіна: від ідеї Євразії до створення доктрини російської цивілізації. Геополітичні погляди К. Сорокіна, В. Колосова, М. Нартова, О. Панарина, Е. Позднякова, К. Гаджієва, М. Мироненка та ін.

ТЕМИ 13-14. УКРАЇНСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

Основні геополітичні вектори-орієнтири в громадсько-політичній думці України в першій половині ХІХ ст. Ідея створення вільної федерації слов'янських народів (Україна, Польща, Росія та інші слов'янські держави) у програмних документах «Товариства об'єднаних слов'ян». Ідея слов'янської федерації в програмних документах і працях членів Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, Т. Шевченко, О. Навроцький, О. Маркович, П. Куліш). Слов'янофільська орієнтація як геополітичний вектор у працях І. Франка, Р. Лащенка і М. Грушевського. Геополітична думка в Україні

другої половини XIX ст. Західноєвропейська орієнтація М. Драгоманова. Геополітична ідея Чорноморсько-адриатичної федерації українців, чехів, словаків, сербів та хорватів у працях С. Шелухіна (1864-1938) і С. Томашівського (1875-1930). Ю.Липа та його концепція створення Чорноморсько-балтійської федерації з включенням до її складу Польщі, Литви, Білорусії та України. С.Рудницький про розширення суб'єктів Чорноморсько-балтійської федерації за рахунок Фінляндії, Латвії та Естонії. Центральноевропейський вектор української геополітики (Б. Крупницький). Концепція східно-західної «рівноваги» (І. Лисяк-Рудницький). Чорноморська орієнтація М. Грушевського. Геоцентричний вектор у геополітичній думці України. М. Міхновський (1873-1924), Л. Цегельський (1875-1951), В. Липинський (1882-1931) про другорядність зовнішнього фактора і акцент на внутрішні сили українського народу. В. Винниченко про розбудову української незалежної держави. Геополітичні аспекти в працях українських політиків націоналістичного спрямування (Д. Донцов, М. Сціборський, Є. Коновалець, Я. Барановський та ін.). М. Колодзінський про геополітичне становище Закарпаття напередодні Другої світової війни. Геополітичні мотиви в працях М. Колодзінського «Українська воєнна доктрина» та «Стратегічне положення Закарпаття».

Геополітичні дослідження в Україні на сучасному етапі: 1. Теоретичні дослідження геополітичних проблем; 2. Національні інтереси й геополітична стратегія; 3. Дослідження геополітичних аспектів національної безпеки; 4. Економічні інтереси України в контексті геополітики; 5. Російська геополітика в Україні (Ю. Павленко, Ю. Пахомов, О. Гончаренко, В. Дергачов та ін.); 6. Гібридна війна Російської Федерації проти України (В. Горбулін, Є. Магда та ін.). «Братня» навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст. (В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко). М. Дністрянський про геополітичні інтереси України на сучасному етапі. Теоретичні й методологічні проблеми української геополітики в працях В. Дергачова: «Геополітика», «Геофілософія», «Геоелементарика», «Глобалістика», «Географія: минуле, сучасне і майбутнє», «Світові держави», «Приречені на успіх», «Вільні економічні зони в сучасному світі», «Східна Європа», «Невідома Україна», «Ландшафти життя». Росія і Україна в сучасних умовах. «Цивілізаційна геополітика» В. Дергачова. Геополітичні, соціокультурні, конфесійні та геоелементарні кордони багатовимірного комунікаційного простору – безцінні багатства України. Ф. Рудич, О. Дергачов, О. Заремба, Г. Зеленько, А. Кудряченко про теоретичний і прикладний аспекти сучасної української геополітики. Г. Ситник про ключові елементи геополітичної доктрини України на сучасному етапі. Дослідження проблематики військово-політичних аспектів у сучасній Україні (О. Бойко, Ю. Бураков, С. Власюк, С. Волощук, М. Гетьманчук, Ю. Гусар, У. Ільницька, Л. Климанська, А. Слюсаренко, Л. Шлемкевич та ін.). Комплекс дослідження геополітичних інтересів України в працях А. Гальчинського. Міжнародний порядок та місце в ньому України у праці В. Мадіссона і В. Шахова. О. Гарань про місце України в Європі. Геополітичні прогнози В. Горбуліна (Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. (2019). Дослідження геополітики в

Інституті стратегічних досліджень, Інституті історії України НАН України, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Модуль 2. СВІТОВИЙ ПРОСТІР І ГЕОПОЛІТИКА ДЕРЖАВ

ТЕМА 15. ГЕОПОЛІТИКА І ГЕОСТРАТЕГІЯ США: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Сторінки історії міжнародних відносин і геополітики США. Поетапність становлення США як світової геополітичної держави. Меридіальна експансія. Військові інтервенції США в країни Центральної Америки і Карибського басейну. Широтна експансія. Захоплення тихоокеанських островів. Практика стратегії «анаконди». Стратегія фінансового контролю («дипломатія долара»). Неформальний протекторат США над латиноамериканськими країнами. Світова промислова першість. Активізація американської економіки з другої половини 80-х рр. ХХ ст. Структурна перебудова і модернізація економіки. Курс адміністрації Д. Трампа на підтримку високих темпів зростання економіки. Інформація у сучасному світі та в США. Розробка стратегічного плану ведення інформаційної війни. Управління інформаційних систем. Центр інформаційної війни ВПС США. Служба ВМС США по інформаційній зброї. Створення національної інформаційної структури і глобальної інфраструктури. Інформаційний образ і авторитет США у світі в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Передбачення американських учених. Європейська геостратегія США. Друга світова війна і початок американського контролю над Західною Європою. План Маршалла для Європи. Претензії США на роль світового лідера. Європа – головний плацдарм «холодної війни». «Геостратегія для Євразії» З. Бжезінського. Етапи американізації Євразії. Франція і Німеччина – західний фланг Євразії. Розширення європейського демократичного плацдарму (НАТО на схід Європи). Залежність США від трансєвразійської системи співробітництва та позиції Німеччини і Франції. Десять заповідей щодо європейського розвитку і перспектив (за З. Бжезінським). Сутність фактору розмежування позицій європейців і американців стосовно світової політики і міжнародних відносин. США і «Північний потік – 2». Американсько-німецькі дипломатичні відносини. Роль США в діяльності міжнародних організацій. США і НАТО. Росія та Україна в геополітиці США. Російсько-український збройний конфлікт 2014-2020 рр. Анексія Криму. Окупація окремих районів Донецької і Луганської областей російськими військами. Американські санкції проти РФ. Виключення Росії з «Великої вісімки». Надання Україні летальних видів зброї.

Американські інтереси на Кавказі, Близькому Сході та в Центральній і Південній Азії. Геополітика США у Східній Азії. Загострення американсько-китайських взаємин на сучасному етапі. Пандемія. Спроби Д. Трампа покращити взаємини з КНР.

ТЕМИ 16-17. ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ

Західна Європа: від Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних націй (ЮНРРА) до Європейського Союзу. Франція, Великобританія і Західна Німеччина. Південна Європа у післявоєнний період: Італія, Туреччина, Греція, Іспанія і Португалія. Центральна і Східна Європа: нові геополітичні реальності. Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія та Східна Німеччина після Другої світової війни. Утворення РЕВ та ОДВ. Створення штучного кордону між ФРН і НДР. Східна Європа після смерті Й.Сталіна: національно-визвольні революції в Угорщині (1956) та Чехословаччині (1968). Розпад СРСР та світової системи соціалізму. Особливості переходів від тоталітаризму до демократії в Польщі, Угорщині, Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії, Румунії. Югославія як федерація. Історичні корені південнослов'янських проблем. Югославія після Тіто. Становлення незалежних держав та міжнародна війна. Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія та Герцоговина, Союзна Республіка Югославія. Македонія і Албанія. «Балканська криза» (1991-2001): характер, особливості, наслідки. Розширення ЄС. Європейський Союз на сучасному етапі. Німеччина і Франція – головні міжнародні гравці ЄС. Вишеградська група – модель для розвитку співпраці між європейськими країнами. Оцінка моделей партнерства між Україною і Вишеградською групою. Вишеградська четвірка і Україна: інституційні передумови для співпраці; рамкові документи; рівень інституалізації (переваги та недоліки). Політична співпраця. Секторальна співпраця: безпека, енергетика. Вишеградська четвірка та ГУАМ: кордони; нечітка європейська перспектива; «російський фактор»; економіка.

ТЕМА 18. ГЕОСТРАТЕГІЯ КИТАЮ ТА ГЕОПОЛІТИКА ЯПОНІЇ

Специфічні умови розвитку Китаю: обмеженість природних ресурсів, великий людський потенціал і низька вартість робочої сили; планомірне державне регулювання інвестицій і розвиток економічної сфери життя суспільства; планування освоєння високих технологій; найбільший за обсягом ринок в Євразії; прискорене нарощування військової могутності; негативний вплив на глобальну економічну обстановку. Зовнішньоекономічні зв'язки Китаю та його демографічна політика. Інтеграція у «Великий Китай». Формування китайського спільного ринку (Китай, Тайвань, Сянган (Гонконг), Макао, Сінгапур). Суть геополітики Китаю. Вплив внутрішніх і зовнішніх факторів на геополітичні відносини Росії та Китаю. Особливості китайсько-американських зовнішньополітичних відносин на сучасному етапі. Пандемія 2020 р. і загострення американсько-китайських взаємин.

Зміна геополітичного становища Японії після закінчення Другої світової війни. Духовний фактор в геополітиці Японії. «Ніхон сьокі» – зосередження японської традиції. Японія – батьківщина сакрального, «земля духів». Російсько-японські відносини: історія і сучасність. Проблема Курильських островів. Суть геополітичного менталітету японців. Америко-японські та японо-китайські

відносини. Японія і Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Розширення НАТО на Схід і позиція Японії. «Особливості напрямів японо-американського співробітництва в галузі оборони»(1997).

ТЕМА 19. ІСЛАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ГЕОПОЛІТИКА МУСУЛЬМАНСЬКИХ ДЕРЖАВ

Ісламська цивілізація: духовні витoki та ідеологічні концепції. Сутність поняття «ісламська цивілізація». Іслам – релігія, кодекс поведінки, система цінностей і спосіб життя. Одержавлення ісламу (теократія). Кількісна динаміка зростання мусульман світу. Сутність ідеології панісламізму. Характеристика арабського менталітету. Моделі суспільно-політичних устроїв мусульманських держав. Сутність поняття «ісламський фундаменталізм». Салафітський рух. Два напрями реформації ісламу. Феномен «ісламського відродження» в країнах Близького і Середнього Сходу. Антишахська революція 1979 р. в Ірані та її роль у виведенні ісламського фактора в ранг першочергових проблем світової політики. Вплив іранської революції на всі країни ісламського світу. Новий геополітичний порядок у регіоні – Іран, Туреччина, Ірак, Афганістан – внаслідок розпаду СРСР. Роль геополітичних факторів: континентально-ісламського Ірану, атлантистської Туреччини, теократичного (вакхабістського) варіанта ісламу Саудівської Аравії, Афганістану. Роль Пакистану і США в розкладі геополітичних сил в регіоні. США, Західна Європа та ісламські держави: економіка, політика, культура. Антитерористичні операції США та їх союзників в Афганістані. Геополітика Ірану та геополітична ситуація навколо Іраку. Повалення режиму С. Хусейна: військова агресія проти Іраку та її наслідки. Участь України в міжнародних стабілізаційних силах в Іраку. Геополітична роль Саудівської Аравії в регіоні. Ударна армія ісламу: Афганістан – Пакистан. Спецоперація США по ліквідації Усами бен Ладена.

ТЕМА 20. ТРАДИЦІЇ І ГЕОПОЛІТИКА ІНДІЇ, КРАЇН АФРИКИ І ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Набуття незалежності Індії (1947). Вестернізація Індії і формування могутньої «мовчазної реальності». Індійська економічна революція. Ідея і перспективи набуття Індією статусу великої держави. Індустріалізація країни. Новітні технології. Індійська армія. Питання про постійне членство Індії в Раді Безпеці ООН. Індія – важливий суб'єкт міжнародних відносин. Миролюбна політика Індії: засновниця Руху Неприєднання, боротьба проти колоніалізму, неокolonіалізму, апартеїду і «холодної війни». Кроки США на зближення з Індією. Вплив традицій на геополітику країн Африки і Латинської Америки. Історичне минуле країн регіону. Регіональні та субрегіональні геополітичні процеси в країнах Африки і Латинської Америки в різні періоди історії: час Великих географічних відкриттів, багатовікова колонізація та її наслідки, «штучні кордони», бідність, неграмотність та ряд інших соціальних проблем. Суть «доктрини Монро». Геополітичне становище Африки, її позиція в системі

міжнародних відносин. Неоколонізація. Співробітництво африканських країн із Заходом. Латинська Америка в геополітичних інтересах США. Інтеграція країн Латинської Америки у світову економіку. Внутрішні причини інтеграції: застій в економіці, неконкурентоздатність продукції на світовому ринку, нестабільний господарський розвиток, ріст безробіття, інфляції тощо. Глобалізація світової економіки – найважливіша зовнішня причина інтеграції країн регіону.

ТЕМА 21. ГЕОПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Етапи становлення внутрішньої геополітики Росії. Розділена геополітика російського Сходу та Заходу. Імперська політика Петербурга і Москви. Генеза деспотизму і месіанства в Московській державі. Внутрішня геополітична структура Російської Федерації. Геополітичні наслідки розпаду СРСР для Росії. Росія на роздоріжжі: євразійська держава чи колонія Заходу? Російсько-українські відносини. Початок інтеграції. Росія і Казахстан. Російсько-американські відносини: партнерство чи суперництво? Росія і північно-атлантичний регіон. Росія і НАТО. Російсько-китайські та російсько-японські відносини на порозі нового тисячоліття. Геополітичні проблеми близького зарубіжжя. Зовнішньополітичні пріоритети Росії та їх хронологічні рамки. У короткотерміновому плані: недопущення ізоляції Російської Федерації за основними стратегічними азимутами (США, Європа, Азія); у середньотерміновому плані: створення сприятливого для Росії середовища в близькому зарубіжжі, сприяння інтеграційним процесам на пострадянському просторі; сприяння формуванню регіональних систем безпеки та співпраці в прилеглих районах; інтеграція в міжнародні економічні й політичні структури; участь у врегулюванні міжнародних конфліктів, у боротьбі з міжнародним тероризмом і злочинністю, у вирішенні екологічної, енергетичної, ресурсної, інформаційної та інших глобальних проблем. У довготерміновому плані: збереження і зміцнення позиції Росії як однієї з провідних дійових осіб світової політики за відмови від імперських та месіанських претензій; активна участь у формуванні демократичної глобальної системи. Внутрішні умови формування геополітичного коду Росії. Економічна і військова безпека Росії та відносини федерального центру і регіонів. Балтійська політика Росії та її геостратегічні інтереси в країнах Закавказзя та Центральної Азії. Росія і США: геополітичне суперництво чи партнерство. Відносини Росії з країнами Північноатлантичного регіону та НАТО. Росія і Європейський Союз. Геостратегічні інтереси Росії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Російська геополітика на сучасному етапі. Гібридна агресія Росії проти України: анексія Криму та окупація окремих районів Луганської й Донецької областей. Інформаційна війна Росії проти України. Європейські та американські санкції й Російська Федерація. Мінські домовленості та засідання «нормандської групи».

ТЕМИ 22-23. УКРАЇНА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ

Загальна характеристика геополітичного простору України – кліматичні, басейнові, зонально-ландшафтні, геоморфологічні особливості. Взаємодія природних та географічних чинників з політичною організацією. Комплекс рівнів, де відбувається якісне визначення умов для політичної діяльності: геоморфологія; басейнові розмежування; кліматичні та природні зони; популяційні ареали і конфігурація населення; господарська і транспортна інфраструктури; інфраструктура комунікаційних та організаційних взаємодій, які забезпечують ефективне досягнення цілей. Україна – асоційований член Європейського Союзу. Безвіз. Участь України в глобальних міжнародних структурах – ООН (Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, Економічна і Соціальна Ради), Світовий Банк, МВФ, ГАТТ, ЮНЕСКО, ВООЗ; глобально-регіональних і регіональних (ЄС, НАТО). Слабкі сторони міжнародної економічної політики України. Культурне і наукове співробітництво України з розвиненими країнами світу. Багатокомпонентний характер національної безпеки України. Україна і локальні збройні конфлікти у світі. Двосторонні відносини України на міжнародній арені. Сучасний стан українсько-американських відносин. Засудження Україною терористичних нападів на США і приєднання до міжнародної антитерористичної коаліції. Відносини України з країнами «сімки». Відносини України з країнами Центрально-Східної Європи (Польща, Румунія та ін.). Україна і країни СНД. Близькість геополітичних інтересів України і Молдови. Посередництво України у врегулюванні конфлікту в Придністров'ї та партнерські зв'язки в рамках ГУУАМ. Українсько-російські відносини. Анексія Росією Криму. Агресія Російської Федерації проти України. Окупація частини Донецької та Луганської областей України. Українсько-російська війна 2014-2020 рр. Мінські угоди та їх наслідки. Нормандський формат. Революція 2020 р. в Білорусі та Україна.

6.2. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Форма навчання: денна					
	Усього	у тому числі				
лекції		практичні (семінарські)	лабораторні	індивідуальна робота	самостійна робота	
Модуль 1						
Тема 1. Політична географія як наука	8	2	2			5
Тема 2. Напрямки політико-географічних досліджень	10	2	2			5
Теми 3-4. Геополітика як наука. Теоретичні джерела геополітики	12	4	4			5
Тема 5. Німецька геополітична думка	10	2	2			5
Тема 6. Скандинавська та італійська геополітична думка	8	2	2			5
Тема 7. Англійська школа геополітики	12	2	2			5
Теми 8-9. Американська геополітична думка	10	4	2			5
Тема 10. Французька і бельгійська геополітична думка	8	2	2			5
Теми 11-12. Російська школа геополітики	12	4	2			5
Теми 13-14. Українська геополітична думка	10	4	2			5
Модульна контрольна робота			2			
Разом за модуль	100	28	24			50
Модуль 2						
Тема 15. Геополітика і геостратегія США: історія і сучасність	10	2	2			6
Тема 16-17. Геополітичні процеси в Європі	10	4	2			6
Тема 18. Геостратегія Китаю та геополітика Японії	10	2	2			7
Тема 19. Ісламська цивілізація та геополітика мусульманських держав	10	2	2			7
Тема 20. Традиції і геополітика Індії, країн Африки і Латинської Америки	10	2	2			5
Тема 21. Геополітика сучасної Росії	10	2	2			7
Теми 22-23. Україна в сучасній системі геополітичних координат	20	4	2			6
Модульна контрольна робота			2			
Разом за модуль	80	18	16			44
Разом за семестр	180	46	40			94

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Форма навчання: заочна					
	Усього	у тому числі				
		лекції	практичні (семінарські)	лабораторні	індивідуальна робота	самостійна робота
Модуль 1						
Тема 1. Політична географія як наука	8	2				6
Тема 2. Напрямки політико-географічних досліджень	10					6
Теми 3-4. Геополітика як наука. Теоретичні джерела геополітики	12	2				8
Тема 5. Німецька геополітична думка	10	2				8
Тема 6. Скандинавська та італійська геополітична думка	8					8
Тема 7. Англійська школа геополітики	12	2				10
Теми 8-9. Американська геополітична думка	10	2				12
Тема 10. Французька і бельгійська геополітична думка	8					8
Теми 11-12. Російська школа геополітики	12					10
Теми 13-14. Українська геополітична думка	10	2				12
Тема 15. Геополітика і геостратегія США: історія і сучасність	10	2				10
Тема 16-17. Геополітичні процеси в Європі	10	2				10
Тема 18. Геостратегія Китаю та геополітика Японії	10	2				10
Тема 19. Ісламська цивілізація та геополітика мусульманських держав	10	2				8
Тема 20. Традиції і геополітика Індії, країн Африки і Латинської Америки	10					8
Тема 21. Геополітика сучасної Росії	10	2				10
Теми 22-23. Україна в сучасній системі геополітичних координат	20	2				12
Модульна контрольна робота						
Разом за модуль						
Разом за семестр						
	180	24				156

6.3. Теми практичних (семінарських, лабораторних) занять

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин	
		денна	Заочна
1	Тема 1. Політична географія як наука	2	
2	Тема 2. Напрямки політико-географічних досліджень	2	
3	Теми 3-4. Геополітика як наука. Теоретичні джерела геополітики	4	
4	Тема 5. Німецька геополітична думка	2	
5	Тема 6. Скандинавська та італійська геополітична думка	2	

6	Тема 7. Англійська школа геополітики	2	
7	Теми 8-9. Американська геополітична думка	2	
8	Тема 10. Французька і бельгійська геополітична думка	2	
9	Теми 11-12. Російська школа геополітики	2	
10	Теми 13-14. Українська геополітична думка	2	
11	Тема 15. Геополітика і геостратегія США: історія і сучасність	2	
12	Тема 16-17. Геополітичні процеси в Європі	2	
13	Тема 18. Геостратегія Китаю та геополітика Японії	2	
14	Тема 19. Ісламська цивілізація та геополітика мусульманських держав	2	
15	Тема 20. Традиції і геополітика Індії, країн Африки і Латинської Америки	2	
16	Тема 21. Геополітика сучасної Росії	2	
17	Теми 22-23. Україна в сучасній системі геополітичних координат	2	
Разом		40	

6.4. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин	
		денна	Заочна
1	Тема 1. Політична географія як наука	5	6
2	Тема 2. Напрямки політико-географічних досліджень	5	6
3	Теми 3-4. Геополітика як наука. Теоретичні джерела геополітики	5	8
4	Тема 5. Німецька геополітична думка	5	8
5	Тема 6. Скандинавська та італійська геополітична думка	5	8
6	Тема 7. Англійська школа геополітики	5	10
7	Теми 8-9. Американська геополітична думка	5	12
8	Тема 10. Французька і бельгійська геополітична думка	5	8
9	Теми 11-12. Російська школа геополітики	5	10
10	Теми 13-14. Українська геополітична думка	5	12
11	Тема 15. Геополітика і геостратегія США: історія і сучасність	6	10
12	Тема 16-17. Геополітичні процеси в Європі	6	10
13	Тема 18. Геостратегія Китаю та геополітика Японії	7	10
14	Тема 19. Ісламська цивілізація та геополітика мусульманських держав	7	8
15	Тема 20. Традиції і геополітика Індії, країн Африки і Латинської Америки	5	8
16	Тема 21. Геополітика сучасної Росії	7	10
17	Теми 22-23. Україна в сучасній системі геополітичних координат	6	12
Разом		94	156

7. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Методичне забезпечення

Політична географія і геополітика. Навчально-методичний комплекс / Розробник М. М. Вегеш.

Основна література

Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002. 192 с.

Вегеш М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.

Вегеш М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.

Вегеш М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.

Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.

Вегеш М., Петрінко С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.

Геополітика: Антологія. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.

Геополітика: Військово-політичні аспекти: Навчальний посібник / Науковий редактор Л. П. Шлемкевич. Львів: ЛІСВ, 2008. 343 с.

Геополітика: Енциклопедія / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв, І. П. Білецький та ін. К.: Знання, 2013. 919 с.

Гольцов А. Г. Геополітика і політична географія. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 416 с.

Дергачев В. А. Геополітика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.

Дергачев В. А. Геополітичний словарь-справочник. К.: КНТ, 2009. 592 с.

Дергачев В. А. Геоэкономика (Современная геополитика). К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.

Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2004. 672 с.

Дністрянський М. С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.

Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів, 2006. 490 с.

Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2000. 310 с.

Орлова Т. В. Історія сучасного світу. К.: Знання, 2006. 551 с. (Серія «Вища освіта XXI століття»).

Петрінко В. С. Світовий процес і геополітика: Методичний посібник. Ужгород, 2014. 164 с.

Допоміжна література

А.Б.В. Збройний конфлікт в термінах (Путівник для України) / Д. Дуцик, В. Черниш, В. Вороніна, Н. Рюче, І. Мороз, О. Паперняк, І. Калапуха. К., 2019. 90 с.

Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків: Віват, 2015. 256 с.

- Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: Юніверс, 2000. 688 с.
- Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. 392 с.
- Бжезінський Збігнєв. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236с.
- Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. 168 с.
- Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст. К., 2018. 248 с.
- Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна Світового Порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
- Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Переклад з англ. К.: Дух і Літера, 2011. 462 с.
- Гольцов А. Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі. К.: Центр навчальної літератури, 2018. 392 с.
- Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Киев: Брайт Букс, 2020. 256 с.
- Горбулін В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019. 280 с.
- Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006-2017. Харків: Фоліо, 2017. 255 с.
- Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна. К.: НІСД, 2015. 132 с.
- Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / Переклад з англійської Катерина Зарембо. К.: «Наш Формат», 2020. 928 с.
- Домащенко Л. М. «Всеукраїнська трилогія» Юрія Липи: геополітичний ракурс. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія.* 2007. Випуск 84-86. С. 166-169.
- Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. К.: НІСД, 2014. 326 с.
- Загребельний І. Міжмор'я: майже втрачений шанс. К.: ФОП Халіков, 2019. 418 с.
- Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Галицька видавнича спілка, 2013. 192 с.
- Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / переклад з англ. Надія Коваль. 2-ге видання. К.: Наш формат, 2018. 320 с.
- Классика геополитики. XIX век. / Сост. К. Королев. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 718 с.
- Классика геополитики. XX век. / Сост. К. Королев. Москва ООО «Издательство АСТ», 2003. 731 с.
- Лавський Я. Іронія. Історія. Геополітика. Польсько-українські літературні студії. К., 2018. 368 с.
- Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.
- Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. К., 2017. 268 с.

- Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ / Переклад з англ. О. Гординчук. К.: Брайт Стар Паблішинг, 2018. 184 с.
- Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 496 с.
- Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 512 с.
- Світова гібридна війна: український фронт / За загальною редакцією В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
- Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / переклад з англ. Романа Корнута. 2-ге видання. К.: Наш формат, 2019. 576 с.
- Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: Издательство АСТ; Издательство «Ермак», 2004. 588 с.
- Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / переклад з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. К.: Наш формат, 2019. 608 с.
- Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. М.: Издательство «Весь Мир», 2008. 192 с.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003. 603 с.
- Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.
- Харпен М. Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. 304 с.
- Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. М.: Мысль, 2001. 426 с.
- Челлен Р. Государство как форма жизни. Москва: РОССПЭН, 2008. 320 с.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет

- <http://www.lib.uzhnu.edu.ua> – Наукова бібліотека Ужгородського національного університету
- <http://www.library.ukma.kiev.ua> – Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія».
- <http://www.lsl.lviv.ua> – Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника.
- <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.
- <http://www.imi.org.ua> – Інститут масової інформації

**ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ І ГЕОПОЛІТИКА
СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ**

Семінарське заняття №1

Політична географія як наука

1. Політична географія як наука, її об'єкт і предмет, зв'язок з іншими науками.
2. Історія становлення і розвитку політичної географії.
3. Методи політико-географічних досліджень.
4. Сучасна політична карта світу.
5. Типологічні відмінності держав.
6. Класифікація глобальних проблем та шляхи їх вирішення.

Література:

- Бабурин В. Л., Мазуров Ю. А. Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии: Учеб. пособие. М.: Дело, 2000. 288 с.
- Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / пер. з англ.; передмова та розділ «Україна» О. І. Шаблія. К.: Либідь, 2004. 740 с.
- Геоенормічні сценарії розвитку і Україна / М. З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін. К.: ВЦ «Академія», 2010. 328 с.
- Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. К.: Фенікс, 2003. 584 с.
- Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія. Київ: Навчальна література, 2012.
- Дергачев В. А. Геоенорміка України: теоретические и прикладные основы. Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2002. 244 с.
- Дергачев В. А. Глобальная геоенорміка: Трансформация мирового экономического пространства. Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. 238 с.
- Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу. К.: МАУП, 2002. 232 с.
- Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. К.: МАУП, 2003. 376 с.
- Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: ЛНУ, 2000. 310 с.
- Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів, 2006. 490 с.
- Дністрянський М. С. Політична географія і геополітика України: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 344 с.
- Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ: Центр учбової літератури, 2011.
- Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополітика и политическая география: Учебник. М.: Аспект-Пресс, 2001. 479 с.
- Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. К.: АртЕк, 1999. 504 с.
- Політична географія та геополітика. Навчальний посібник / Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін.; за ред. Б. П. Яценка. К.: Либідь, 2007.
- Політична система України: особливості становлення, тенденції розвитку. К.: Парламентське видавництво, 2002. 328 с.

Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. 2 вид, перероб і доп. Львів: Світ, 2000. 680 с.

Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 444 с.

Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001.

Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны / Под ред. С. Б. Лаврова, Н. В. Каледина. М.: Гардарики, 2002. 928 с.

Семінарське заняття №2 **Напрямки політико-географічних досліджень**

1. Загальна характеристика основних напрямків політико-географічних досліджень.
2. Структура політичної географії та її місце в системі наук.
3. Територіально-етнополітичний розвиток України.
4. Тип, розміщення та функції сучасних кордонів України.
5. Політико-географічні виміри сучасної релігійно-географічної ситуації в Україні.

Література:

Бабурин В. Л., Мазуров Ю. А. Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии: Учеб. пособие. М.: Дело, 2000. 288 с.

Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / пер. з англ.; передмова та розділ «Україна» О. І. Шаблія. К.: Либідь, 2004. 740 с.

Геоенкономічні сценарії розвитку і Україна / М. З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін. К.: ВЦ «Академія», 2010. 328 с.

Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. К.: Фенікс, 2003. 584 с.

Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія. Київ: Навчальна література, 2012.

Дергачев В. А. Геоэкономика Украины: теоретические и прикладные основы. Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2002. 244 с.

Дергачев В. А. Глобальная геоэкономика: Трансформация мирового экономического пространства. Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. 238 с.

Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу. К.: МАУП, 2002. 232 с.

Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. К.: МАУП, 2003. 376 с.

Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: ЛНУ, 2000. 310 с.

Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів, 2006. 490 с.

Дністрянський М. С. Політична географія і геополітика України: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 344 с.

- Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ: Центр учбової літератури, 2011.
- Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник. М.: Аспект-Пресс, 2001. 479 с.
- Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. К.: АртЕк, 1999. 504 с.
- Політична географія та геополітика. Навчальний посібник / Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін.; за ред. Б. П. Яценка. К.: Либідь, 2007.
- Політична система України: особливості становлення, тенденції розвитку. К.: Парламентське видавництво, 2002. 328 с.
- Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. 2 вид, перероб і доп. Львів: Світ, 2000. 680 с.
- Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 444 с.
- Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001.
- Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны / Под ред. С. Б. Лаврова, Н. В. Каледина. М.: Гардарики, 2002. 928 с.

Семінарське заняття №3-4 **Геополітика як наука. Теоретичні джерела геополітики**

1. Поняття і сутність геополітики.
2. Джерела геополітики.
3. Методи геополітики.
4. Закони геополітики.
5. Категорії геополітики.
6. Геополітичні епохи.

Література:

- Баган О. Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002. 192 с.
- Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.
- Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006. 317 с.
- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.
- Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.
- Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.
- Геополитика: антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.
- Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007. 512 с.
- Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.
- Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.

- Дергачев В. Цивилізаційна геополітика (геофілософія). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.
- Дергачев В.А. Геополітика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.
- Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Исаев Б.А. Геополітика. СПб.: Питер, 2006. 384 с.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополітика і політична географія. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.
- Лебедева М.М. Міртова політика. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.
- Нартов Н.А. Геополітика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.
- Паламарчук О.М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1-2. С. 50-59.
- Паламарчук О.М. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України. *Український географічний журнал*. 1998. № 1. С. 19-23.
- Панарин І. Інформаційна війна і геополітика. М.: Покоління, 2006. 560 с.
- Петрінко В.С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник. Ужгород, 2014. 164 с.
- Шепелев М.А., Баріська А.Т., Шмелева М.І. Цивілізаційне вимірювання геоeкономіки. *Історическі Исследования*. 2001. № 3. С.160-164.
- Шепелев М. Антицивілізаційний потенціал мондіалізації як чинник формування глобального неототалітаризму. *Людина і політика*. 2002. № 6. С.107-120.
- Шепелев М. Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил Суші і Моря. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 24-27.
- Шепелев М. Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації. *Нова політика*. 1998. № 1 (15). С. 43-46.
- Шепелев Максиміліан. Конфлікт модерну і постмодерну як основна проблема цивілізаційної безпеки в процесі мондіалізації. *Людина і політика*. 2002. № 5. С. 92-101.
- Шепелев Максиміліан. Політична система мондіалізму. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 151-160.
- Шепелев Максиміліан. Проблеми геоeкономічної безпеки в контексті процесів глобалізації. *Людина і політика*. 2001. № 5. С. 49-57.
- Шепелев Максиміліан. Світознавство в контексті політизації цивілізаційного процесу. *Людина і політика*. 2002. № 2. С. 63-72.

Семінарське заняття №5 **Німецька геополітична думка**

1. Біогеографічна концепція держави Фрідріха Ратцеля.
2. Геополітична концепція Східної Європи Фрідріха Науманна.
3. Українське питання в німецькій класичній геополітиці. Макс Вебер.
4. Теорія «континентального блоку» Карла Гаусгофера.
5. Геополітична концепція Карла Шмітта.

Література:

- Баган О. Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002. 192 с.
- Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.
- Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006. 317 с.
- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.
- Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.
- Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. – 180 с.
- Гейден Г. Критика немецкой геополитики / Пер. с нем. / Ред. Е.Н.Петрунин. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 307 с.
- Геополитика: антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.
- Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007. 512 с.
- Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.
- Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.
- Дергачев В. Цивилизационная геополитика (геофилософия). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.
- Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.
- Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Исаев Б.А. Геополитика. СПб.: Питер, 2006. 384 с.
- Классика геополитики. XIX век / Сост. К.Королев. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 718 с.
- Классика геополитики. XX век / Сост. К.Королев. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 731 с.
- Клаузевиц К. фон. О войне: В 2-х тт. Т. 1. М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Терра Фантастика, 2002. 558 с.; Т. 2. М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Терра Фантастика, 2002. 574 с.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.
- Лебедева М.М. Мировая политика. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.
- Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.
- Панарин И. Информационная война и геополитика. М.: Поколение, 2006. 560 с.
- Петрінко В.С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник. Ужгород, 2014. 164 с.
- Хаусхофер К. Геополитическая динамика меридианов и параллелей. *Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством.* 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 836-839.
- Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. М.: Мысль, 2001. 426 с.

Семінарське заняття №6

Скандинавська та італійська геополітична думка

1. Гіпотеза «семи паралелей однополярного світового простору» Йогана Галтунга.
2. Геополітичні ідеї Беніто Мусоліні. Доктрина фашизму.
3. Складові моделі катастроф за Карло Санторо.
4. Європейський континенталізм Карло Террачано.

Література:

- Арон Р. История XX века: Антология. М.: Ладомир, 2007. 1105 с.
- Арон Р. Мемуары: 50 лет размышлений о политике. М.: Ладомир, 2002. 873 с.
- Баган О. Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002. 192 с.
- Бенито Муссолини. *Мирошникова В., Мирошникова В. 100 знаменитых политиков.* Харьков: Фолио, 2004. С. 129-134.
- Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.
- Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006. 317 с.
- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.
- Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.
- Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.
- Геополитика: антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.
- Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007. 512 с.
- Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.
- Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.
- Дергачев В. Цивилизационная геополитика (геофилософия). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.
- Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.
- Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: вчера, сегодня, завтра. М.: Вече, 2000. 464 с.
- Исаев Б.А. Геополитика. СПб.: Питер, 2006. 384 с.
- Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології. К.: Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.
- Колье Р. Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини. М.: Центрполиграф, 2001. 493 с.
- Лебедева М.М. Мировая политика. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.

Муссоліні Беніто. *Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник* / Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Львів: Кальварія, 1997. С. 165-166.

Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.

Панарин И. Информационная война и геополитика. М.: Поколение, 2006. 560 с.

Петрінко В.С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник. Ужгород, 2014. 164 с.

Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.

Челлен Р. Государство как форма жизни. М.: РОССПЭН, 2008. 319 с.

Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства. *Полис*. 2005. № 2. С. 115-126.

Семінарське заняття №7 **Англійська школа геополітики**

1. Геополітична теорія Гелфорда Макіндера. «Геополітична вісь історії».
2. Геополітичні концепції «Нової Європи» і «циклів гегемонії».
3. Сутність геополітичної концепції Пітера Тейлора.
4. Геополітика націй Р. Купера.

Література:

Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.

Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006. 317 с.

Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.

Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.

Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.

Геополитика: антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.

Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007. 512 с.

Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.

Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.

Дергачев В. Цивилизационная геополитика (геофилософия). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.

Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.

Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.

Исаев Б.А. Геополитика. СПб.: Питер, 2006. 384 с.

Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.

Лебедева М.М. Мировая политика. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.

Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.

Маккіндер Х.Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4; *Классика геополитики, XX век: Сб.* / Сост. К.Королев. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 7-32.

Маккіндер Х.Дж. Демократические идеалы и реальность. *Полис*. 2011. № 2. С. 134-144.

Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.

Панарин И. Информационная война и геополитика. М.: Поколение, 2006. 560 с.

Петрінко В.С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник. Ужгород, 2014. 164 с.

Семінарське заняття №8-9 Американська школа геополітики

1. Теорія «морської могутності» Алфреда Таєра Мегена.
2. Інтегративна модель геополітики Ніколаса Спайкмена.
3. Геополітичні концепції США періоду «холодної війни».
4. Еволюція геополітичної концепції Збігнева Бжезинського. «Велика шахівниця». З. Бжезинський про Україну.
5. Цивілізаційна геополітика Стівена Гантінгтона.
6. Геополітична концепція Френсіса Фукуями.

Література:

Батюк В. Російсько-американські відносини сьогодні [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.rau.su/observer/N03_96/3_05.htm

Бжезинський З. Геостратегія для Євразії. *Незалежна газета*. 1997. 24 жовтня.

Бжезинський З. Ще один шанс. Три президента і криза американської супердержави. М.: Міжнародні відносини, 2007. 240 с.

Бжезинський З. Зубучі піски гегемонії. *Росія в глобальній політиці*. 2004. Т. 2. № 2. С. 187-203.

Бжезинський З. Як будувати відносини з Росією. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1-2. С. 137-152.

Бжезинський вважає, що зближення Росії і США неминуче [Електронний ресурс] Газета. Ру. 2008. Режим доступу: <http://gazeta.ru>

Бжезинський З. Україна і Польща в контексті Європейської інтеграції. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4.

Бжезинський З. «Холодна війна» та її наслідки. *Політика і час*. 1993 №1.

Бжезинський З. Велика Шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.

Бжезинський З. Україна має стати європейською державою. 1991. № 9.

Бжезинський Збігнев. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236с.

Бжезинський Збігнев. Вибір: світове панування чи світове лідерство. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 203с.

Бжезинський Збігнев. Україна у геостратегічному контексті. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 102 с.

- Бьюкенен П. Правые и не-правые. Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша. М.: Издательство АСТ, 2006. 348 с.
- Бьюкенен П. Смерть Запада. М.: Издательство АСТ, 2003. 444 с.
- Гантингтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 472 с.
- Каган Р. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку. Львів, 2004. 134 с.
- Короткий Оксфордський політичний словник / За редакцією І.Макліна й А.Макмілана. К.: Основи, 2005. 789 с.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко. К.: Генеза, 2004. 736 с.
- Політологічний словник / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
- Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Автор-упорядник: В.П.Андрущенко та ін. К.: Знання України, 2002. 670 с.
- Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие. М.: Хранитель, 2007. 282 с.
- Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів: Кальварія, 2005. 380 с.
- Фукуяма Ф. Великий разрыв. М.: Издательство АСТ, 2003. 474 с.
- Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: Издательство АСТ, 2004. 730 с.
- Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: Издательство АСТ, 2003. 588 с.
- Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. М.: Издательство АСТ, 2004. 349 с.
- Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок М.: Хранитель, 2006. 220 с.
- Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М.: Издательство АСТ, 2004. 635 с.
- Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССЛЭН, 2003. 368 с.
- Хто є хто в європейській та американській політичній науці / Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.

Семінарське заняття №10

Французька, бельгійська й австрійська геополітична думка

1. Відаль де ла Блаш – класик французької школи географії людини.
2. «Географія кордонів» Жака Ансея.
3. Геополітичні ідеї Альберта Деманжона.
4. Геополітичні погляди Жана Готмана.
5. Школа «внутрішньої геополітики» Іва Лакости.
6. Геополітичний кодекс Шарля де Голля.

7. Бельгійська й австрійська геополітична думка.

Література:

- Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеסקе. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгейм. Парето. Вебер. К.: Юніверс, 2004. 688 с.
- Арон Р. Избранное: Введение в философию истории. Москва – Санкт-Петербург, 2000. 543 с.
- Арон Р. История XX века. Антология. М.: Ладомир, 2007. 1105 с.
- Арон Р. Мемуары. 50 лет размышлений о политике. М.: Ладомир, 2002. 873 с.
- Арон Р. Мир і війна між націями. К.: Юніверс, 2000. 688 с.
- Арон Р. Опій інтелектуалів. К.: Юніверс, 2006. 272 с.
- Аттали Ж. Линии горизонта. *Европа и вызовы XXI века*: Реферативный сборник/ Т.Г.Парлахина (ред.). М.: РАН ИНИОН, 1993. С. 14-28.
- Борко Ю.А. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2001. 472 с.
- Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2003. 464 с.
- Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Т. 1. К.: Основи, 1995. 543 с.; Т. 2. 1997. 585 с.; Т. 3. 1998. 631 с.
- Витвер И.А. Французская школа «географии человека». *Витвер И.А. Избранные сочинения* / Под ред. В.Вольского, А.Е.Слуки. М.: Изд-во МГУ, 1998. С.513-546.
- Волес Вільям, Волес Гелен. Творення політики в Європейському Союзі. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 871 с.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко. К.: Генеза, 2004. 736 с.
- Політологічний словник / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
- Ревель Жан-Франсуа. Відживлення демократії. К.: Критика, 2004. 590 с.
- Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи. Львів: Кальварія, 2006. 188 с.
- Хто є хто в європейській та американській політичній науці / Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
- Цыганков П. Особенности французской геополитики. *Международные процессы*. 2012. Т. 10. № 1 (28). С. 81-86.
- Цыганков П. Французская школа геополитики в 2000-х годах: отношения ЕС с Россией. *Международные процессы*. 2011. Т. 9. № 2 (26). С. 4-15.

Семінарське заняття №11-12 Російська школа геополітики

1. Ідейні джерела російської геополітики.
2. «Росія і Європа» Миколи Данилевського.
3. Зародження і розвиток ідей Євразійства. Неоевразійство.

4. Пасіонарна теорія етногенезу Льва Гумільова.
5. «Агресивна геополітика» Олександра Дугіна.

Література:

- Аверинцев С.С. Несколько мислей о «евразийстве» Н.С.Трубецкого. *Новый мир*. 2003. № 2.
- Алексеева И., Зеленев Е., Якунин В. Геополитика в России: Между Востоком и Западом. Конец XVIII – начало XX в. СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. 304 с.
- Аналитический доклад: Россия и Прибалтика. *Независимая газета*. 1997. 28 октября.
- Арбатов А. Безопасность: российский выбор. М.: ЭПИцентр, 1999. 525 с.
- Арбатов А.Г. Ядерная перезагрузка и международная безопасность. *Полис*. 2011. № 3. С. 36-49.
- Арбатова М., Рыжков В. Россия и ЕС: сближение на фоне разрыва? *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 3. № 1. С. 195-204.
- Арин О.А. Мир без России. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. 480 с.
- Арин О.А. Россия: ни шагу вперед. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2003. 352 с.
- Ачкасов В.А. «Образ запада» и современный кризис российской идентичности. *Вече: Альманах русской философии и культуры*. СПб., 1997. Вып. 8. С. 11-24.
- Ачкасов В.А. Россия как разрушающееся традиционное общество. *Полис*. 2001. № 3. С. 83-92.
- Бабурин С. Российский путь: становление российской геополитики кануна XXI века: Статьи, выступления, интервью 1990-1995 гг. М., 1995. 224 с.
- Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М.: Издательство МГУ, 1997. 480 с.
- Бабурин С.Н. Естественные границы государств: возвращение политико-правовой аксиомы. *Правоведение*. СПб., 1999. № 1. С. 17-23.
- Баранов С.Д. Тезисы о факторах переориентации интересов России. *Полис*. 2000. № 1. С. 73-74.
- Блэр А. Рубл. Россия, Европа и Америка – перспективы стратегического партнерства. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 22-34.
- Бордачев Т., Мошес А. Россия: конец европеизации? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С. 104-116.
- Брагина Е. Формирование новой экономической общности России и постсоветского пространства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 7.
- Бузгалин А. Имперская модель мира и альтернативные ей перспективы. *Международные процессы*. 2004. Т. 2. № 2.
- Взгляд из России: избранные политические статьи «Русского журнала». К.: Основні цінності, 2004. 240 с.
- Геополитика: Популярная энциклопедия / Авт.-сост. В.А.Баришполец и др. / Под общ. ред. В.Манилова. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002. 624 с.
- Гумилев Л. История народа Хунну: В 2-х книгах. М., 2002.
- Гумилев Л. Открытие Хазарии. М., 2002.

- Гумилев Л. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. М.: АСТ, 2005.
- Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 2002.
- Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М.: Мысль, 1989; М., 2002.
- Гумилев Л.Н. Из истории Евразии. М.: Искусство, 1993.
- Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. М.: Экопрос; Прогресс, 1992; М., 2002.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е изд. Л.: Гидрометеиздат, 1990; М., 2002.
- Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. М.: Экопрос, 1993; СПб. М., 2002.
- Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991. 574 с.; Классика геополитики, XIX век: Сб. / Сост. К.Королев. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 275-679.
- Делягин М. Мировой кризис: Общая теория глобализации. М.: ИНФРА-М, 2003.
- Делягин М. Миссия России в эпоху второго «кризиса Гуттенберга». *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 1. С. 99-113.
- Делягин М. От глобальных противоречий – к региональным конфликтам. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 128-135.
- Дугин А. Евразийство: от философии к политике. *Независимая газета*. 2001. 30 мая.
- Дугин А. Конспирология. Наука о заговорах, секретных обществах и тайной войне. М.: РОФ «Евразия», 2005. 624 с.
- Дугин А.Г. Мистерии Евразии. М.: Арктогея, 1996. 200 с.
- Дугин А.Г. Проект «Евразия». М.: Яуза: Эксмо, 2004. 511с.
- Дугин Александр. Мондиализм и атлантизм (Конспирология, Москва, 2005). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1326>
- Русский мир: Геополитические заметки по русской истории. М.: ЭКСМО, 2003. 864 с.
- Савицкий П. Геополитические заметки по русской истории. *Русский мир*. М.: Эксмо, 2003. С. 823-859 («Вопросы истории». 1993. № 11-12).
- Савицкий П.Н. Континент Евразия. М.: Аграф, 1997. 464 с.
- Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. *Рождение нации / Сост. А.И.Куркчи*. М.: Ди-Дик, 1996. С. 596-617.
- Соловьев В.С. Россия и Европа. *Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. Т. 1. Философская публицистика*. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 333-396.
- Соловьев В.С. Русская идея. Сост. и авт. вступ. статьи М.А.Маслин. М.: Республика, 1992. С. 185-204.
- Соловьев В.С. Славянский вопрос. *Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. Т. 1. Философская публицистика*. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 311-326.
- Соловьев Э.Г. Геополитика как профессия и как научная дисциплина: перспективы эволюции в современной России. *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2003. № 2. С.3-27.

Соловьев Э.Г. Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra. *Полис*. 2003. № 1. С. 116-129.

Соловьев Э.Г. Эсхатология больших пространств: о некоторых особенностях праворадикальной геополитической рефлексии (неоевразийство А.Дугина и «элементов»). *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2001. № 2. С. 63-77.

Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. М.: Республика, 1994.

Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык / Сост. В.М.Жигов. М.: Прогресс-Универс, 1995. 800 с.

Трубецкой Николай. Европа и человечество. Мы и другие. Русская проблема. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. *Классика геополитики, XX век*: Сб. / Сост. К.Королев. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 33-226.

Семінарське заняття №13-14 Українська геополітична думка

1. Геополітичні погляди М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Міхновського.
2. Геополітична концепція С. Рудницького.
3. Геополітичні ідеї Юрія Липи.
4. Геополітичні аспекти в працях українських політиків націоналістичного спрямування (Д. Донцов, М. Сціборський, Є. Коновалець, Я. Барановський).
5. Геополітичні мотиви в працях М. Колодзінського «Воєнна доктрина українських націоналістів» та «Стратегічне положення Закарпаття».
6. М. Дністрянський про геополітичні інтереси України на сучасному етапі.
7. Теоретичні й методологічні проблеми сучасної української геополітики (В. Дергачов, Ф. Рудич, В. Горбулін, О. Баган та ін.).

Література:

Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002. 192 с.

Бедрій А. Юрій Липа – ідеолог і політичний теоретик. *Визвольний шлях*. 1994. Кн. 4. С. 502-510.

Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України ХІІ-ХХІ ст. К., 2018. 248 с.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К.: Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991. 128 с.

Вячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Т. 1 / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1994. 285 с.

Гальчинський А. С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналітичні оцінки. К.: НІСД, 2003. 23 с.

Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.

- Геополітика: Енциклопедія / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв, І. П. Білецький та ін. К.: Знання, 2013. 919 с.
- Горбулин В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019. 280 с.
- Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К.: Либідь, 1992. 46 с.
- Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». Львів: Світ, 2002. 592 с.
- Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». Львів: Світ, 2005. 704 с.
- Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 3: «Суспільно-політичні твори (1907-березень 1917)». Львів: Світ, 2005. 792 с.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 240 с.
- Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. К.: КНТ, 2009. 592 с.
- Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2004. 672 с.
- Дністрянський М. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Географічні науки. 2013. № 16. С. 163-167.
- Дністрянський М. Праці С. Рудницького і Ю. Липи в контексті європейської політико-географічної думки. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2000. Випуск 2. С. 73-77.
- Дністрянський М. С. Геополітика: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 435 с.
- Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 111 с.
- Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. Львів, 2006. 490 с.
- Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 310 с.
- Донцов Д. За яку революцію. Репринтне відтворення 1957 р. Львів, 1990. 84 с.
- Донцов Д. Клич доби. Репринтне відтворення. Лондон: Союз українців у Великій Британії, 1968. 128 с.
- Донцов Д. Московська отрута. К.: ФОП Стебеляк, 2015. 296 с.
- Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение. Мелитополь, 1918. 96 с.
- Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.
- Зленко А. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
- Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Галицька видавнича спілка, 2013. 192 с.

- Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. К.: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.; Т. 2. 573 с.
- Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. К., 2017. 268 с.
- Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К.: Видавнича фірма «Відродження», 2004. 487 с.
- Михальченко Н. І. Украинское общество: трансформація, модернізація или лимитроф Европы. К., 2001. 440 с.
- Петрінко В. Взаємини України та Румунії у контексті геополітичних процесів Чорноморського регіону. *Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 2009. С.245-249.
- Петрінко В. Нова геополітична ситуація у Центрально-Східній Європі та українське питання в російській геополітичній науці. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 3. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2006. С.68-74.
- Петрінко В. Україна в геополітичних дослідженнях З. Бжезінського. *Сучасна українська політика*. К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. Вип. 24. С. 268-282.
- Рудич Ф. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 3-17.
- Рудич Ф. Місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5 (19). С. 18-23.
- Рудич Ф. Украина, Россия, Белорусь в новом геополитическом пространстве: варианты политической модернизации. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич*. К., 2000. Вип. 2. С. 45-63.
- Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті. *Віче*. 1998. № 11. С. 3-20.
- Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин. *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 40-44.
- Степико М. Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі. Харків: Майдан, 2020. 258 с.
- Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. 524 с.

Семінарське заняття №15 **Геополітика і геостратегія США: історія і сучасність**

1. Становлення США як світової геополітичної держави.
2. США і країни Європейського Союзу.
3. Геостратегія для Євразії. Сучасний стан американо-російських взаємин.
4. Китай в геополітиці США.
5. Японія в геополітиці США.
6. Американські інтереси в Середній Азії, на Кавказі, в Індії.
7. США і міжнародний тероризм.

8. Сучасний стан українсько-американських дипломатичних відносин.

Література:

- Асснер П. Насилие и мир. От атомной бомбы до этнической чистки. СПб.: Всемирное слово, 1999. 351 с.
- Блэр А. Рубл. Россия, Европа и Америка – перспективы стратегического партнерства. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 22-34.
- Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане: история и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945-1995). М.: Конверт-МОНФ, 1997. 352 с.
- Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. К.: НІПМБ, 2001. 299 с.
- Бодрук Олег. Ракетний синдром. Військові потенціали країн Третього світу у контексті сучасних міжнародних процесів. *Політика і час*. 2002. № 5. С. 47-59.
- Бодрук Олег. Фактор сили у сучасному світі. Геополітичні зміни сучасної міжнародної безпеки після трагічних подій 11 вересня 2001 р. *Політика і час*. 2002. № 3. С. 57-67.
- Боротьба з міжнародним тероризмом: Нормативна база / Упоряд. В.А.Ліпкан. К.: КНТ, 2007. 248 с.
- Вакулич В.М. Відносини США – ЄС і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі. Кіровоград, 2000. 52 с.
- Грищенко Т. Геостратегія пост біполярності (сучасні американські концепції та Україна). *Політична думка*. 1997. № 1.
- Грэхем Томас. Переосмысливая отношения между США И Россией. *Независимая газета*. 2001. 21 марта.
- Давыдов Ю.П. «Старый» европеизм против «нового» атлантизма. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2003. № 9. С. 3-20.
- Давыдов Ю.П. США: меняющееся видение меняющихся угроз. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2004. № 10. С. 3-22.
- Дудко Ірина. Держдепартамент і держсекретар в системі зовнішньополітичного механізму США. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 145-163.
- Ефимов Н.Н. Ответы на вызовы XXI века. *Полис*. 2010. № 1. С. 166-172.
- Зиновьев А. Запад. М.: ЭКСМО, 2003.
- Злобин Н. Второй новый миропорядок. Геополитические головоломки. М.: Эксмо, 2009.
- Иноземцев В.Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники? *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2002. № 10. С. 59-73.
- Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. К., 1995. 200 с.
- Катин В. США шпionят за Европой. *Независимая газета*. 2001. 6 июня.
- Киссинджер Г. Дипломатия. М.: Ладомир, 1997. 848 с.
- Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Генри Киссинджер. – М., 2002.

- Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика: Сокр. пер. с англ. / Под ред. проф., ген.-лейт. С.Н.Красильникова. М.: Изд. иностр. лит., 1959. 508 с.
- Ключковский Л.Л. Экономический гегемонизм США и Латинская Америка. *Латинская Америка*. 2006. № 1. С. 4-17.
- Ключников Б. Исламизм, США и Европа. М.: Эксмо, 2003. 320 с.
- Ковальов Павло. Взаємовідносини США з політичними структурами Євросоюзу. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С.138-150.
- Кузнецова Е. НАТО. Тенденция к размыванию альянса. *Международная жизнь*. 2004. № 4-5.
- Купренюк Г. Сучасний атлантизм: оцінки і прогнози. *Віче*. 2003. С. 25-31.
- Мартинов А. Німецько-американські відносини в контексті перспектив становлення нової системи міжнародного світо порядку. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 3-11.
- Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю (1660-1783). М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002. 634 с.
- Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю. *Классика геополитики, XIX век: Сб. / Сост. К.Королев*. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 183-274.
- Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1793-1802). Т. 1. М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002. 573 с.
- Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1802-1812). Т. 2. М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002. 603.
- Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века. М.: Логос, 2000. 272 с.
- Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М., 2001.
- Уткин А.И. Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку. *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 3. № 4. С. 29-42.
- Уткин А.И. Единственная сверхдержава. М.: «Алгоритм», 2003. 573 с.
- Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. 512 с.
- Уткин А.И. Энергетические ресурсы и геополитика. *Полис*. 2010. № 3. С. 9-25.

Семінарське заняття №16 **Геополітичні процеси в Європі**

1. Західна Європа після завершення Другої світової війни: від Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних націй до Європейського Союзу.
2. Формування нової геополітичної моделі сучасної ФРН. Геостратегія об'єднаної Німеччини щодо Центрально-Східної Європи.
3. Європейський Союз і проблема біженців.
4. Європейський Союз і міжнародний тероризм.
5. «Брексіт» Великої Британії та спроба модернізації Європейського Союзу.
6. Україна і Європейський Союз: проблеми співробітництва і трансформації.

Література:

- Адамський В. Політична трансформація у країнах Центральної і Східної Європи. К.: Дакор, 2006. 274 с.

- Актуальные проблемы Европы / РАН. ИНИОН. Вып. 2. Европа и мир: Проблемно-тематический сборник / Т.Мационашвили (ред.). М., 2000. 275 с.
- Алексеева Т.І. Міжнародні організації: Навч. посіб. Х.: Вид-во ХНЕУ, 2006. 200 с.
- Бесараба Олеся. Регіональне співробітництво в Європі. *Нова політика*. 2001. № 2 (34). С. 20-21.
- Бесараба Олеся. Сучасні виклики європейській безпеці. *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 103-108.
- Блэр А. Рубл. Россия, Европа и Америка – перспективы стратегического партнерства. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 22-34.
- Борко Ю.А. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2001. 472 с.
- Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2003. 464 с.
- Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989 – 2004): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т історії України НАН України. К., 2005. 23 с.
- Глобальные вызовы и Европа: Сборник обзоров и рефератов / Т.Кондратьева, И.Новоженова (ред.). М., 2003. 208 с.
- Гриффтис Р.Т. Основания европейской интеграции. *Полис*. 2002. № 4. С. 135-145.
- Гуцало Марія. Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 147-154.
- Дергачев В.А. Восточноевропейский геополитический узел. *Проблемы постсоветских стран*. М.: ИМЭПИ РАН, 1999.
- Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 12.
- Европа и вызовы XXI века: Реферативный сборник / Т.Г.Парлахина (ред.). М.: РАН, ИНИОН, 1993. 196 с.
- Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. М.: ИНФРА-М, 2008. 698 с.
- Європейський Союз: вчора, сьогодні, завтра / Укл. Ю.І.Макар, В.І.Бурдяк, Т.Д.Івасютин та ін. Чернівці: «Рута», 2008. 224 с.
- Иванов И.Д. Расширение ЕС на восток: последствия для России. *Современная Европа*. 2003. № 3 (15). С. 23-34.
- Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе. *Политическая наука: Сб. науч. тр.* М., 2008. № 1. С.101-131.
- Ильин М.В. Формирование и контуры внутренней геополитики Европы в двойной системе Евразия-Европа. *Вестник Московского университета. Серия: Политические науки*. 1999. № 6. С. 60-75.
- Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Штрихи к портрету Старого Света в новом столетии. М.: Интердиалект+, 2002.
- Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. / А.И.Антипова (ред.). М.: Academia, Наука, 1999. 724 с.

- Иноземцев В.Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники? *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2002. № 10. С. 59-73.
- Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. М.: Международные отношения, 2000. Т. 1. 594 с.; Т. 2. – 464 с.
- Каменецький Максим. Колишня Югославія – конфліктогенний простір (спроба політичної морфології). *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 40-49.
- Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. К., 1995. 200 с.
- Канцелярук Борис. Політика приреченої заплутаності. *Нова політика*. 1999. № 2 (22). С. 18-21.
- Катин В. США шпionят за Європою. *Независимая газета*. 2001. 6 июня.
- Кондратюк С.В. Європейська політика об'єднання Німеччини. К., 2008.
- Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. К.: Знання, 2009. 751 с.
- Крилюк Роксим. Єврейська диктатура, або Конспірація проти світу. Полтава, 2005. 284 с.
- Круглашов А. Європейська інтеграція: напрями і перспективи. *Європа: ідеї та процеси*. Чернівці, 1998.
- Кряжева Е. Влияние Газпрома в Западной Европе усиливается. *Независимая газета*. 1998. 30 июня.
- Кудряченко А. Між двома полюсами. Деякі питання взаємовідносин України, Польщі, Росії, Німеччини. *Політика і час*. 1993. № 3. С.16-18.
- Кудряченко А. Нові політичні виміри поступу Німеччини. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 59-70.
- Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. К, 1995.
- Мартинов А. Німецько-американські відносини в контексті перспектив становлення нової системи міжнародного світо порядку. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 3-11.
- Моисеев Н.Н. Евразийский союз: новые рубежи, проблемы и перспективы. М.: ИСПИ РАН, 1996.
- Образ Европы: оценки и дискуссии. Реф. сб. / Ред. Ю.Гусаров. М., 2000. 204 с.
- Островская Е.П. Франция: трудная дорога к модернизации. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 80-90.

Семінарське заняття №17 **Геостратегія Китаю та геополітика Японії**

1. Специфічні умови розвитку Китаю.
2. Суть геополітики Китаю. Інтеграція до «Великого Китаю».
3. Російсько-китайські та американо-китайські відносини на сучасному етапі.
4. Геополітика Японії після закінчення Другої світової війни: від мілітаризму до мирного співіснування.
5. Особливості зовнішньополітичних відносин з Росією та США. Проблема Курильських островів.

Література:

- Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.
- Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006. 317 с.
- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.
- Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.
- Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.
- Гао Шучинь. Трансформация отношений между Россией и КНР после холодной войны. *Полис*. 2010. № 6. С. 141-148.
- Геополитика: антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.
- Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007. 512 с.
- Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.
- Головченко В. «Дракон у тумані»: геополітичний виклик Пекіна і відповідь Вашингтона. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 97-107.
- Девятов А., Мартиросян М. Китайский прорыв. М.: Вече, 2002. –00 с.
- Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.
- Дергачев В. Цивилизационная геополитика (геофилософия). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.
- Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.
- Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Ивасита А. Москва – Пекин: «стратегическое партнерство» и пограничные переговоры. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 11. С. 92-96.
- Исаев Б.А. Геополитика. СПб.: Питер, 2006. 384 с.
- Китай в мировой политике / Отв. ред. А.В.Торкунов. М.: Московский государственный институт международных отношений, 2001. 528 с.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.
- Лебедева М.М. Мировая политика. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.
- Малевиц И.А. Внимание, Китай. Минск., 2001.
- Менгес К. Китай: нарастающая угроза. М., 2006.
- Молодяков В.Э. Геостратегические проекты принца Коноэ. *Русский геополитический сборник*. Вып. № 2. М., 1997-1998.
- Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.
- Панарин И. Информационная война и геополитика. М.: Поколение, 2006. 560 с.
- Петрінко В.С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник. Ужгород, 2014. 164 с.
- Россия и Китай на пороге тысячелетия. *Международная жизнь*. 1997. № 6.
- Россия и страны Азии: поиск путей обновления / Глав. ред. Р.М.Чудакова; РАН, Центр азиатских исследований при ИМЭПИ. М.: Изд. компания «Финиздат», 1995. 344 с.

Титаренко М.Л. Россия перед лицом Азии / М.Л.Титаренко. М.: Республика, 1998. 320 с.

Шергін С.О. До справедливого міжнародного порядку. Китайські політологи про багатополісний світ. *Політика і час*. 2003. № 5.

Семінарське заняття №18

Ісламська цивілізація та геополітика мусульманських держав

1. «Ісламське відродження» в країнах Близького і Середнього Сходу. Витоки і сучасний стан «Ісламської цивілізації».
2. «Сирійська проблема» та спроби її вирішити.
3. Геополітика Туреччини на сучасному етапі.
4. США, Європейський Союз і проблема міжнародного тероризму.
5. Геополітика Ірану, Саудівської Аравії та Афганістану.

Література:

Ахундов Каміл. Деякі аспекти політики США на Близькому Сході. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 143-148.

Байбаков А. Будут ли арабы жить лучше? Новые подходы к оценке развития арабских стран (рубеж XX – XXI вв.). *Азия и Африка сегодня*. 2008. № 1.

Бардін О. Геокультурополітична складова тероризму. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 89-106.

Біркоч Р.В. Ісламський чинник у міжнародних відносинах на Балканах: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. К., 2005. 22 с.

Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки; Відп. ред. Б.О.Парахонський. К.: ПЦ «Фоліант», 2008. 591 с.

Боротьба з міжнародним тероризмом: Нормативна база / Упоряд. В.А.Ліпкан. К.: КНТ, 2007. 248 с.

Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.

Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006. 317 с.

Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.

Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.

Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.

Геополитика: антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006. 1004 с.

Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007. 512 с.

Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.

Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.

Дергачев В. Цивилизационная геополитика (геофилософия). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.

Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.

- Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Зінько С. Іслам у світових геополітичних і гео економічних процесах. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 91-100.
- Игнатенко А. Арабский мир захлеснули «майданные» революции [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ng.ru/scenario/2011_04_27/12_revolution.html
- Исаев Б.А. Геополитика. СПб.: Питер, 2006. 384 с.
- Каграманов Ю. Ислам, Россия и Запад. *Новый мир*. 2001. № 7.
- Ключников Б. Исламизм, США и Европа. М.: Эксмо, 2003. 320 с.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.
- Кутырев В. Террор в отношениях между народами. *Свободная мысль*. 2006. № 2. С. 156-166.
- Лаумулин Мурат. Исламские игроки на центральноазиатском поле: интересы близлежащих мусульманских государств в странах региона. *Центральная Азия и Кавказ*. 2003. № 2 (26).
- Лебедева М.М. Мировая политика. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.
- Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект. М.: Весь мир, 2006. 221 с.
- Малашенко А.В. Исламские ориентиры Северного Кавказа. М., 2001.
- Мелихов И. Исламский мир. *Международная жизнь*. 2001. № 3.
- Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж.Арквіллі, Д.Рандельдта; пер. з англ. А.Іщенка. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 350 с.
- Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 6.
- Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.
- Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международно-правовые акты с комментариями, научные статьи / Под ред. И.Л.Трунова и Ю.С.Горбунова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: «Эксмо», 2007. 768 с.
- Ударная армия ислама. *Независимое военное обозрение*. 1997. № 27.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003. 603 с.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. *Pro et Contra*. 1997. № 2. С. 131-158.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. № 1.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Философская и социологическая мысль*. 1996. № 1-2. С. 9-29.

Семінарське заняття №19

Традиції та геополітика Індії, країн Африки і Латинської Америки

1. Особливості геополітичної ситуації в Індії.
2. Вплив традицій на геополітику країн Африки і Латинської Америки.
3. Геополітична нестабільність Африки.

4. Латинська Америка в новій системі геополітичних координат.

Література:

- Африка на порозі ХХІ століття. М., 1997.
- Вандам Е.А. Геополітика и геостратегія. Жуковский – Москва: Кучково Поле, 2002. 272 с.
- Василенко І.А. Геополітика сучасного світу. М.: Гардарики, 2006. 317 с.
- Гаджиев К.С. Вступ до геополітики. М.: Логос, 2002. 432 с.
- Гаджиев К.С. Геополітика. М.: Міжнародні відносини, 1997. 384 с.
- Геополітика: антологія. М.: Академічний Проект; Культура, 2006. 1004 с.
- Геополітика: Хрестоматія / Сост. Б.А.Ісаєв. СПб.: Пітер, 2007. 512 с.
- Геополітика: військово-політичні аспекти. Львів, 2008. 343 с.
- Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. 512 с.
- Дергачев В. Цивілізаційна геополітика (геофілософія). К.: ВИРА-Р, 2004. 672 с.
- Дергачев В.А. Геополітика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.
- Дівак В.В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального виміру [Електронний ресурс] Режим доступу: http://archive.pbuv.gov.ua/portal/os.gum/DIP/2012_56/01_105.Pdf
- Дністрянський М.С. Геополітика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Добровольський О.В. Геополітичний розвиток Південної Азії, Океанії, Африки й Латинської Америки та інтереси України. К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2006. 128 с.
- Ісаєв Б.А. Геополітика. СПб.: Пітер, 2006. 384 с.
- Ключковський Л.Л. Економічний гегемонізм США і Латинська Америка. *Латинська Америка*. 2006. № 1. С. 4-17.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополітика і політична географія. М.: Аспект Пресс, 2002. 479 с.
- Лебедева М.М. Мірний політичний процес. М.: Аспект Пресс, 2003. 351 с.
- Нартов Н.А. Геополітика. М.: ЮНІТИ, 2000. 359 с.

Семінарське заняття №20 **Геополітика сучасної Росії**

1. Зміна геополітичної доктрини Російської Федерації: від «великої регіональної держави» до «російської цивілізації».
2. Російсько-українські відносини на сучасному етапі. Російсько-українська війна 2014-2016 років і порушення колективної системи безпеки. Окупація Криму і окремих районів Донбасу.
3. Російсько-американські відносини на сучасному етапі.
4. Участь Російської Федерації в «сирійському конфлікті».
5. Російська Федерація і країни Європейського Союзу: від мирного співробітництва до застосування санкцій.

6. Російська Федерація і «близьке зарубіжжя»: особливості зовнішньополітичного співіснування.
7. Особливості геополітичної стратегії Росії стосовно Китаю, Японії та Туреччини.

Література:

- Панарин А. Искушение глобализмом. М.: Русский национальный фонд, 2000. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
- Панарин А.С. «Вторая Европа» или «Третий Рим»? : Избранная социально-философская публицистика. М.: РАН, Институт философии, 1996. 154 с.
- Панарин А.С. Вызов (Геополитический пессимизм против цивилизационного оптимизма). *Знамя*. 1994. № 6. С. 149-160.
- Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. М.: Эдиториал УРСС, 1999. 271 с.
- Панарин А.С. Евразийский проект в миросистемном контексте. *Восток*. 1995. № 2. С. 66-79.
- Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. М.: Логос, 1998.
- Панарин А.С. Россия в Евразии: вызовы и ответы. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 5. С. 25-35.
- Панарин А.С. Россия в поисках идеи: варианты цивилизационного выбора. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1993. № 5. С. 9-16.
- Панарин А.С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). М., 1995. 262 с.
- Панарин А.С. Россия в циклах мировой истории. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. 287 с.
- Панарин А.С. Славянский мир сегодня: очарованные странники на опасной дороге. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2003. № 4. С. 5-14.
- Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. М.: Алгоритм, 2003. 560 с.
- Петров В.Л. Геополитика России (Возрождение или гибель?) М.: Вече, 2003. 464 с.
- Росія та Україна в євроатлантичному просторі. *Політична думка*. 1999. № 1-2. С.71-86.
- Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века / В.А.Золотарев (ред.). М.: Кучково поле; Полиграф-ресурсы, 2000. 574 с.
- Россия в геополитическом пространстве: современность и вид в XXI век: (Материалы заседания Клуба) / Сост. Н.Н.Беляков, Ю.В.Третьяков. М., 1994. 96 с.
- Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б.Н.Кузык, А.И.Ачеев, О.В.Доброочеев и др. М.: Ин-т экономических стратегий, 2004. 336 с.
- Россия в условиях стратегической нестабильности. *Вопросы философии*. 1995. № 9. С. 13-40.

- Россия и Европа: отношения на рубеже веков: Сборник статей. М., 2001. 200 с.
- Россия и ее соседи: Соотношение национальных интересов внутри СНГ: Реферативный сборник / Отв. ред. А.Н.Литвинова. М.: ИНИОН РАН, 1999. 203 с.
- Россия и Закавказье: Реалии независимости и новое партнерство / Под ред. Р.М.Авакова, А.Г.Лисова. М., 2000.
- Россия и Запад: взаимодействие культур (материалы «круглого стола»). *Вопросы философии*. 1992. № 6. С. 4-49.
- Россия и Китай на пороге тысячелетия. *Международная жизнь*. 1997. № 6.
- Россия и Латинская Америка на пути сближения. *Независимая газета*. 2001. 29 июня.
- Россия и страны Азии: поиск путей обновления / Глав. ред. Р.М.Чудакова; РАН, Центр азиатских исследований при ИМЭПИ. М.: Изд. компания «Финиздат», 1995. 344 с.
- Россия и США после «холодной войны» / Ю.П.Давыдова, В.А.Кременюк, А.И.Уткин и др.; РАН, Институт США и Канады. М.: Наука, 1999. 143 с.
- Россия и Украина: из летописи родства двух культур / В.И.Десятерик, Е.А.Мазур (сост.). М.: Фонд имени И.Д.Сытина, 2003. 223 с.
- Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Л.Н.Нежинский, А.В.Игнатъев (ред.). М.: Международные отношения, 1999. 557 с.
- Россия и Юг: возможности и пределы взаимодействия / Р.М.Аваков (отв. ред.), С.В.Жуков, Д.Б.Малышев и др. М.: Финстатинформ, 1996. 252 с.
- Россия на рубеже XXI века. Оглядываясь на век минувший / Ю.А.Поляков, А.Н.Сахаров (отв. ред.); Ин-т российской истории. М.: Наука, 2000. 343 с.
- Цымбурский В.Л. «Европа-Россия»: третья осень системы цивилизаций. *Полис*. 1997. № 2. С. 56-76.
- Цымбурский В.Л. «От великого острова Руси ...» (К прасимволу российской цивилизации). *Полис*. 1997. № 6. С. 34-57.
- Цымбурский В.Л. SPEAK, MEMORY! (Введение в книгу «Конъюнктуры Земли и Времени»). *Полис*. 2011. № 2. С. 145-161.
- Цымбурский В.Л. Борьба за «евразийскую Атлантиду»: геэкономика и геостратегия. М.: Институт экономических стратегий, 2000.
- Цымбурский В.Л. Второе дыхание Левиафанов. *Полис*. 1995. № 1. С. 87-92.
- Цымбурский В.Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды». *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 141-174.
- Цымбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий. *Полис*. 1999. № 4. С. 7-28.
- Цымбурский В.Л. Дважды рожденная «Евразия» и геостратегические циклы России. *Вестник Евразии*. 2003. № 4. С. 5-30.
- Цымбурский В.Л. Земля за великим Лимитрофом: от «России Евразии» к «России в Евразии» [Электронный ресурс]. Режим доступа: // [www. archipelag.ru](http://www.archipelag.ru)
- Цымбурский В.Л. Идентичность геополитическая. *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. М.: Мысль, 2001. Т. 1.
- Цымбурский В.Л. Как живут и умирают международные конфликтные системы (судьба Балто-Черноморской системы в XVI-XX веках). *Полис*. 1998. № 4. С. 52-73.

- Цымбурский В.Л. Метаморфоза России: новые вызовы и старые искушения. *Вестник Московского университета. Сер. Социально-политические исследования.* 1994. № 3. С. 3-10; № 4. С. 36-40.
- Цымбурский В.Л. Народы между цивилизациями [Электронный ресурс] Режим доступа: // www.archipelago.ru
- Цымбурский В.Л. Остров Россия (перспективы российской геополитики). *Полис.* 1993. № 5. С. 6-24.
- Цымбурский В.Л. Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы. 1993-2006. М.: РОССПЭН, 2007.
- Цымбурский В.Л. Остров Россия: Циклы похищения Европы (Большое примечание к «Острову Россия») [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelago.ru
- Цымбурский В.Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 142 с.
- Цымбурский В.Л. Русские и геоэкономика. *Pro et contra.* 2003. Т. 8. № 2. С. 178-213.
- Цымбурский В.Л. Сюжет для цивилизации-лидера: самооборона или саморазрушение? (В полемике с версией С.Хантингтона). *Полис.* 1995. № 1. С. 134-147.
- Цымбурский В.Л. Тютчев как геополитик. *Общественные науки и современность.* 1995. № 6. С. 86-98.
- Шульга М.А. Російський дискурс геополітики: Монографія. К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. 524 с.
- Шульга Марина. Геополітика – геоекономіка – хронополітика. *Політичний менеджмент.* 2006. № 4. С. 148-156.
- Шульга Марина. Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців. *Політичний менеджмент.* 2007. № 5. С. 138-147.
- Шульга Марина. Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій. *Політичний менеджмент.* 2008. № 5. С. 141-150.
- Шульга Марина. Європа та «інші». *Політичний менеджмент.* 2009. № 5. С. 157-165.
- Шульга Марина. Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент.* 2010. № 2. С. 139-147.
- Шульга Марина. Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці. *Політичний менеджмент.* 2005. № 5. С. 139-147.
- Шульга Марина. Цивілізаційна рубіжність України у дзеркалі російської науки. *Політичний менеджмент.* 2007. № 6. С. 106-114.
- Яковенко И. Небесный Иерусалим, или Российская империя: диалектика должного и сущего. *Рубежи.* 1997. № 7. С. 81-94; № 8-9. С. 27-46.
- Яковенко И. Страна в имперской ловушке (о естественных границах и оптимальных размерах территории России). *Открытая политика.* 1999. № 9-10. С. 25-32.
- Яковенко И.Г. Прошлое и настоящее России: Имперский идеал и национальный интерес. *Полис.* 1997. № 4. С. 88-96.

Семінарське заняття №21-22

Україна в сучасній системі геополітичних координат

1. Загальна характеристика геополітичного простору України.
2. Багатовекторність зовнішньої політики незалежної України в 1991-2014 роках.
3. Радикальна зміна зовнішньополітичного курсу України в 2014-2016 роках: від багатовекторності до євроатлантичної інтеграції.
4. Сучасний стан українсько-російських відносин. Мінські домовленості й засідання «нормандської четвірки».
5. Українсько-американські відносини на сучасному етапі.
6. Участь України в глобальних міжнародних організаціях.

Література:

- Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002. 192 с.
- Баган Олег. Україна ХХІ століття: геополітичні виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: Сурма козацький журнал // <http://universum.lviv.ua/journal/2010/6/dnistr.htm>
- Бадзьо Ю. Український вибір. К.: Смолоскип, 2004. 56 с.
- Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины. К., 2000. 192 с.
- Бакаєв О.О., Пирожков С.І., Ревенко В.Л. Міжнародні транспортні коридори – особливий пріоритет України на шляху інтеграції у світову економічну систему. *Стратегічна панорама*. 1999. № 4. С. 37-55.
- Барановський Фелікс. Чинники та мотиви європейської інтеграції України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 115-124.
- Безпека України – 2010: Безпека України: геополітичний вимір / Під ред. В.П.Горбуліна, А.М.Зленка, Г.К.Крючкова та ін. К.: Громад.-політ. об'єд. «Український форум», 2007. 128 с.
- Бжезінський З. Україна має стати європейською державою. *Сучасність*. 1991. № 9.
- Бжезінський Збігнєв. Україна у геостратегічному контексті. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 102 с.
- Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації. *Політична думка*. 2001. № 4. С. 68-83.
- Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України. К.: ВО «Батьківщина»; Броди: Просвіта, 2001. 301 с.
- Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. 168 с.
- Бурант Р. Україна і Польща: до стратегічного партнерства. *Політична думка*. 1997. № 3. С. 97-100.
- Бурдяк Віра, Мороз Ігор. Перспективи співробітництва «Україна – НАТО» і роль у ньому польського фактора. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 165-174.

- Бутейко Д.Д. Куди прямує Україна. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2001. 56 с.
- Валевський О.Л., Гончар М.М. Структура геополітичних інтересів України. (Наук. доп. / Нац. ін-т стратег. досліджень: Вип. 45). К., 1995. 99 с.
- Василенко С. Геополітичні концепції і українська геополітика. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редколегія: М.Михальченко, В.Андрущенко, Ф.Рудич. К., 2000. Вип. 2. С.63-73.
- Василенко С.Д. Європейський вибір України. Одеса: «ВидавІнформ» ОНМА, 2003. 212 с.
- Василенко С.Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. Одеса, 2000.
- Василенко Світлана. Геополітичні вектори України: витоки й особливості їх формування. *Нова політика*. 2000. № 3 (29). С. 46-51.
- Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. К.: Демократична Україна, 1997. 422 с.
- Гальчинский А. Украина – Россия: новая повестка дня стратегического партнерства. *День*. 2005. 12 апреля.
- Гальчинський А.С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналітичні оцінки. К.: НІСД, 2003. 23 с.
- Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.
- Гнатюк Микола. Переваги стратегії приєднання України до Європейського Союзу: SWOT аналіз. *Політичний менеджмент*. 2010. № 3. С. 147-153.
- Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської. Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. К.: Критика, 2005. 528 с.
- Грищенко Т. Геостратегія пост біполярності (сучасні американські концепції та Україна). *Політична думка*. 1997. № 1.
- Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический бартер или этноконтактная зона). *Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. М., 1989.
- Дергачов О. Небезпека як атрибут державності. *Політична думка*. 1997. № 1.
- Дергачов О. Україна в сучасних геополітичних перетвореннях. *Політична думка*. 1998. № 2.
- Дергачов Олександр. Геополітичні констеляції посткомуністичного світу. *Політична думка*. 1995. №1. С. 51-62.
- Дергачов Олександр. Міжнародне становище України. *Політична думка*. 2000. № 2. С. 92-110.
- Дергачов Олександр. Україна в європейському та євразійському інтер'єрі. *Політична думка*. 2000. № 4. С. 80-91.
- Держалюк М. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях 20 ст. *Політична думка*. 1996. № 1. С.64-85.

- Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2000. 310 с.
- Евзеров Р.Я. Украина: с Россией вместе или врозь? М.: Весь мир, 2000. 158 с.
- Зінченко А.Л., Дячук Ю.І. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках ХХ століття: спроба критичного аналізу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. Ред.. С.В.Віднянський. Вип. 10. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 260-286.
- Зовнішня політика політика України та шляхи країни до Європи. К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 2007. 170 с.
- Кір'яков П.О., Лускалова К.Є., Литвиненко В.І. Україна в російських геополітичних концепціях. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4. С. 51-59.
- Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми сучасної трансформації. К.: ДрУк, 1999. 446 с.
- Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К.: «ARC-UKRAINE», 1996. 793 с.
- Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини 20 ст. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 52-60.
- Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992.
- Липа Ю. Розподіл Росії. Львів, 1995.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 10.
- Лисицин Є. Стратегічне партнерство – поняття сучасне. *Віче*. 1999. № 2. С. 32-43.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе: У 2 т. К., 1994.
- Лисяк-Рудницький І. Україна між сходом і заходом. Формування українського народу й нації. Русифікація чи малоросіянізація? Серія «Броньбійна публіцистика» / За загальною редакцією Лариси Івшиної. Видання перше. Бібліотека газети «День» «Україна Incognita». К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2012. 64 с.
- Лосєв І. Крим як геополітична проблема України на зламі ХХ-ХХІ століть [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/36/1/>
- Петрінко В. Україна в геополітичних дослідженнях З.Бжезінського. *Сучасна українська політика*. К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. Вип. 24. С. 268-282.
- Рудич Ф. Місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5 (19). С. 18-23.
- Рудич Ф. Украина, Россия, Белорусь в новом геополитическом пространстве: варианты политической модернизации. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редколегія: М.Михальченко, В.Андрущенко, Ф.Рудич. К., 2000. Вип. 2. С. 45-63.
- Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті. *Віче*. 1998. № 11. С. 3-20.
- Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин. *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 40-44.

**ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ЗАВДАНЬ
ЗРАЗКИ ТЕСТІВ**

ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

1. Предмет політичної географії та її місце в системі наук.
2. Джерела і методи політико-географічних досліджень.
3. Основні етапи становлення і розвитку світової політико-географічної думки.
4. Українська політико-географічна думка з найдавніших часів до початку ХХ ст.
5. Політико-географічні праці С. Рудницького і Ю. Липи.
6. Політико-географічна концепція М. Грушевського.
7. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі.
8. Поняття і функції державних кордонів.
9. Державний кордон України через призму державотворчих процесів.
10. Державотворчі процеси та державний кордон сучасної України.
11. Характерні риси географічного потенціалу сучасної державної території України.
12. Проблеми зміцнення державного кордону України після агресії Російської Федерації (анексія Криму, окупація окремих районів Донецької і Луганської областей).
13. Державно-територіальний устрій України.
14. Загальна характеристика етнополітичного простору України.
15. Географія релігій. Релігійна геоситуація в сучасному світі.
16. Релігії в Україні. Сучасна георелігійна ситуація в Україні.
17. Основні етапи і проблеми становлення української політичної нації.
18. Географія політичних партій та ідеологій в Україні.
19. Проблеми та перспективи геоекономічної політики України.
20. Проблеми і перспективи формування загальнонаціональної ідентичності в Україні.
21. Поняття геополітики, її методи і функції.
22. Складові геополітики: геоекономіка, геокультура, геополітика емоцій тощо.
23. Основні закони геополітики.
24. Категорії геополітики.
25. Геополітичні епохи.
26. Джерела геополітики: концепції цивілізаційного підходу до історичного процесу.
27. Джерела геополітики: військово-стратегічні теорії.
28. Джерела геополітики: концепції географічного детермінізму.
29. Геополітичні погляди Ф. Ратцеля.
30. Карл Гаусгофер – класик німецької геополітики.
31. Геополітичні аспекти в працях Ф. Науманна, М. Вебера, К. Шмітта, Ю. Габермаса.
32. «Географічна вісь історії» Гелфорда Макіндера.
33. Геополітичні погляди Р. Челлена. Введення до наукового обігу терміна «геополітика».
34. Геополітична концепція А. Т. Мегена.
35. Еволюція геополітичних поглядів З. Бжезінського.
36. «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона.
37. Американська геополітична думка на зламі ХХ і ХХІ ст. (Ф. Фукуяма, Р. Куглер, Г. Кісінджер, Р. Каган та ін.).

38. Французька геополітична думка (Ш. де Голль, Ж. Атталі, Ів Лакост, Р. Арон, Ж.-Ф. Ревель, М. Фуше, Е. Тодд).
39. Геополітична концепція російського євразійства.
40. Основні етапи становлення і розвитку української геополітичної думки.
41. Геополітика і геостратегія США: історія і сучасність.
42. Росія та Україна в геополітиці США.
43. Геополітичні процеси в Європі після закінчення Другої світової війни.
44. Україна і країни Європейського Союзу.
45. Геостратегія Китаю.
46. Геополітика нацистської Німеччини в 1933-1945 рр.
47. Геополітика Японії: минуле і сучасне.
48. Ісламська цивілізація та геополітика мусульманських держав.
49. Традиції і геополітика Індії, країн Африки і Латинської Америки.
50. Російська геополітика на сучасному етапі. «Гібридна війна» Російської Федерації проти України.
51. Участь України в глобальних міжнародних організаціях.
52. Україна і НАТО: етапи та особливості співпраці.
53. Революція 2020 р. в Республіці Білорусь і позиція України.
54. Геополітика Кавказу. Відновлення азербайджано-вірменської війни у 2020 р. і позиція України.
55. Проблеми національної та міжнародної безпеки України.
56. Інформаційна війна і геополітика.
57. Міжнародний тероризм.
58. З. Бжезінський про місце України в сучасному світі.
59. Ф. Фукуяма про сучасні українсько-російські відносини.
60. Ю. Габермас про сучасне геополітичне становище України

ВРАЗКИ КОНТРОЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

з навчальної дисципліни «Політична географія і геополітика»

Варіант 1

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Який вчений-геополітик розробив концепцію рубіжної комунікації?
 - а) Гелфорд Макіндер;
 - б) Ніколас Спайкмен;
 - в) Олександр Дугін;
 - г) Володимир Дергачов.

2. Характерною рисою португальської експансії було:
 - а) обман і терор місцевого завойованого населення;
 - б) підкуп місцевої еліти;
 - в) заволодіння опорними пунктами;
 - г) захоплення великих територій.

3. Автором концепції «номосу» Землі і теорії «великого простору» був:

- а) Аксель Шмідт;
- б) Лев Гумільов;
- в) Петро Савицький;
- г) Карл Шмітт.

4. Хто із сучасних російських геополітиків досліджує «цивілізаційну геополітику», в основі якої лежить ідея Великого Лімітрофа?

- а) О. Дугін;
- б) М. Данилевський;
- в) Д. Мілютін;
- г) В. Цимбурський.

5. Що є моделлю геополітичного світоустрою?

- а) політичне рішення;
- б) політична карта;
- в) географічна диференціація;
- г) політичний устрій.

6. Яку територію жодна держава світу не визнала незалежною?

- а) Нагірний Карабах;
- б) Придністровську Молдавську Республіку;
- в) Південну Осетію;
- г) Республіку Косово.

7. Центри європейського геополітичного впливу знаходяться в регіоні:

- а) Центрально-Східної та Східної Європи;
- б) Північної та Західної Європи;
- в) Південно-Західної Європи;
- г) Центрально-Західної та Західної Європи.

8. Інформаційна революція відбулася:

- а) у 40-50-х рр. XX ст.;
- б) у 60-70-х рр. XX ст.;
- в) у 80-90-х рр. XX ст.;
- г) у 2000-х рр.

Завдання другого рівня. Основні закони геополітики.

Завдання третього рівня. Ісламська цивілізація та геополітичний виклик ісламського світу.

Варіант 2

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. «Той, хто править Східною Європою, панує над Гартлендом, той, хто править Гартлендом, панує над Світовим островом, той, хто править Світовим островом, панує над світом» – геополітична формула...:

- а) Фрідріха Ратцеля;
- б) Альфреда Мегена;
- в) Гелфорда Макіндера;
- г) Збігнєва Бжезінського.

2. У 1876 р. площа колоній Великої Британії складала..., а французький масив колоній у Північній і Західній Африці в 1914 р. займав біля...:

- а) 22,5 млн кв. км, 9 млн кв. км;
- б) 24 млн кв. км, 8 млн кв. км;
- в) 17 млн кв. км, 5 млн кв. км;
- г) 19 млн кв. км, 7 млн кв. км.

3. Яких вчених вважають засновниками російської школи геополітики?

- а) М. Данилевського і О. Воєйкова;
- б) Д. Мілютіна й А. Вандама;
- в) Є. Квашніна-Самаріна та В. Головніна;
- г) П. Семенова-Тянь-Шанського і Л. Мечнікова.

4. Прихильниками чорноморсько-балтійської орієнтації України і створення Чорноморсько-Адріатичної федерації були:

- а) М. Грушевський і Ю. Липа;
- б) С. Рудницький і В. Винниченко;
- в) С. Томашівський і С. Шелухін;
- г) Д. Донцов і М. Сціборський.

5. За площею території Україну відносять до:

- а) дуже великих держав;
- б) середніх держав;
- в) великих держав;
- г) малих держав.

6. Внаслідок Великих географічних відкриттів і зміні торгівельних шляхів було підірвано могутність таласократій:

- а) Венеції та Генуї;
- б) Ліссабона та Мадрида;
- в) Афін та Карфагену;
- г) Брюсселя та Парижа.

7. Хто вперше розробив геополітичну стратегію «анаконди»?

- а) адмірал А. Меген;
- б) адмірал Г. Нельсон;
- в) генерал Ф. Шерідан;
- г) генерал Мак-Келлан.

8. На думку З. Бжезінського, мета геополітики США у Східній Азії полягає у тому, щоб:

- а) примирити Північну Корею з Японією;
- б) «віддати» Тайвань Китаю;
- в) сприяти економічному піднесенню Китаю та Японії;
- г) схилити сильний Китай до вирішення регіональних проблем.

Завдання другого рівня. Об'єкт, предмет і структура політичної географії.

Завдання третього рівня. Чотири ери імперіалістичної заокеанської експансії.

Варіант 3

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Визначте у назві якої геополітичної епохи фігурує назва європейської столиці?

- а) Варшавська;
- б) Віденська;
- в) Берлінська;
- г) Мадридська.

2. Автором концепції цивілізаційного процесу як світового (геополітичні гнізда) був вчений-геополітик:

- а) Микола Данилевський;
- б) Арнольд Тойнбі;
- в) Самуель Гантінгтон;
- г) Відаль де ла Блаш.

3. Авторство категорій «внутрішній півмісяць», Рімленд, «зовнішній півмісяць» належить:

- а) Гелфорду Макіндеру;
- б) Ніколасу Спайкмену;
- в) Альфреду Мегену;
- г) Карлу Гаусгоферу.

4. Хто з представників євразійства є автором терміну «місцерозвиток»?

- а) М. Трубецький;
- б) Г. Вернадський;
- в) М. Алексєєв;
- г) П. Савицький.

5. За всю історію геополітичних відносин типу «метрополія – колонія» після Великих географічних відкриттів існувало... імперіалістичних держав, які володіли заморськими колоніями:

- а) вісім;
- б) одинадцять;
- в) дванадцять;
- г) чотирнадцять.

6. У 2020 році у світі налічувалось... міжнародно визнаних держав:

- а) 198;
- б) 192;
- в) 193;
- г) 200.

7. Які країни входять до міждержавного економічного об'єднання «НАФТА»?

- а) Болівія, Венесуела, Колумбія;
- б) Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт, ОАЕ;
- в) Мексика, Аргентина, Бразилія;
- г) Канада, США, Мексика.

8. Міжнародна неурядова мондіалістська організація, що об'єднує світових олігархів для спільної координації у сфері світової політики, економіки і засобів масової інформації з метою встановлення «нового світового порядку» називається:

- а) Римський клуб;
- Більдерберзький клуб;
- в) Орден «Череп і кістки»;
- г) «Товариство Туле».

Завдання другого рівня. Джерела геополітики.

Завдання третього рівня. Узагальнена історія міжнародних відносин і геополітики США.

Варіант 4

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Коли і яким вченим введено у науковий обіг поняття «геополітика»?

- а) 1904 р., Фрідріх Ратцель;
- б) 1914 р., Карл Гаусгофер;
- в) 1916 р., Рудольф Челлен;
- г) 1915 р., Фрідріх Науманн.

2. За класифікацією геополітичних полів К. В. Плешакова «прикордонне поле» – це:

- а) простір, який одночасно освоюють кілька держав;

- б) територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях;
- в) простір, який контролюється державою тривалий час і який визнається сусідами;
- г) простір, на який претендують кілька суміжних держав.

3. Який український вчений був відомим германофілом?

- а) Д. Донцов;
- б) В. Винниченко;
- в) М. Грушевський;
- г) С. Томашівський.

4. Шведський дослідник Йоган Галтунг розробив:

- а) колоніальну теорію капіталізму;
- б) геополітичну теорію соціалізму;
- в) геоекономічну теорію колоніалізму;
- г) структурну теорію імперіалізму.

5. Який вчений-геополітик увів поняття «геополітичної динаміки» у зміні світових порядків?

- а) Гелфорд Макіндер;
- б) Пітер Тейлор;
- в) Фрідріх Ратцель;
- г) Відаль де ла Блаш.

6. Коли розпочався другий пік інтенсивної деколонізації?

- а) у кінці XIX ст.;
- б) після Першої світової війни;
- в) після Другої світової війни;
- г) у кінці XX ст.

7. Із переліченого вкажіть що не є анклавом?

- а) Нахічеванська Автономна Республіка в Азербайджані;
- б) Калінінградська область в Російській Федерації;
- в) штат Аляска в США;
- г) Синьцзян-Уйгурський автономний район у Китаї.

8. Першим етапом становлення США як світової держави була:

- а) широтна експансія;
- б) північна колонізація;
- в) меридіальна експансія;
- г) південна колонізація.

Завдання другого рівня. Біогеографічна концепція Фрідріха Ратцеля.

Завдання третього рівня. Геополітична характеристика сучасної Індії.

Варіант 5

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. В якій праці вперше вводиться поняття «геополітика»?

- а) «Політична географія»;
- б) «Середня Європа»;
- в) «Географічна вісь історії»;
- г) «Держава як форма життя».

2. Хто автор теорії «континентального блоку»?

- а) Карл Гаусгофер;
- б) Альфред Меген;
- в) Відаль де ла Блаш;
- г) Фрідріх Ратцель.

3. Коли і між якими країнами відбувся перший геополітичний поділ світу?

- а) у 1492 р. між Іспанією та Францією;
- б) у 1494 р. між Іспанією та Португалією;
- в) у 1495 р. між Португалією та Британією;
- г) у 1496 р. між Францією та Британією.

4. На середину якого століття Нідерланди стають головною колоніальною і торгівельною державою світу?

- а) XV ст.;
- б) XVI ст.;
- в) XVII ст.;
- г) XVIII ст.

5. Де і коли виник рух євразійців?

- а) у Софії на початку 1920-х років;
- б) у Празі на початку 1930-х років;
- в) у Москві на початку 1900-х років;
- г) у Парижі на початку 1950-х років.

6. Під час третього розширення ЄС до нього увійшли такі країни:

- а) Австрія, Фінляндія, Швеція;
- б) Болгарія, Румунія;
- в) Латвія, Литва, Естонія, Фінляндія, Швеція;
- г) Болгарія, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія, Польща, Румунія, Чехія.

7. Який регіон є найбільш геополітично впливовим на азійському субконтиненті?

- а) Південно-Західна Азія;
- б) Південно-Західна та Південна Азія;
- в) Центральна-Східна та Східна Азія;
- г) Південна та Південно-Східна Азія.

8. Який геостратег висловив ідею про конфедеративну Росію, яка складалася б з Європейської Росії, Сибірської Республіки і Далекého Сходу?

- а) Генрі Кіссінджер;
- б) Самуель Гантінгтон;
- в) Збігнєв Бжезінський;
- г) Френсіс Фукуяма.

Завдання другого рівня. Геополітичні епохи.

Завдання третього рівня. Україна в контексті сучасних геополітичних реалій та співробітництво з ООН і НАТО.

Варіант 6

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Автором моделі катастроф між цивілізаціями є вчений:

- а) Самуель Гантінгтон;
- б) Френсіс Фукуяма;
- в) Жан Готтман;
- г) Карло Санторо.

2. Протягом другої неконкурентної ери колонізації захопленням колоній продовжували займатися лише дві метрополії:

- а) Португалія та Іспанія;
- б) Велика Британія і Франція;
- в) Росія і США;
- г) Німеччина та Італія.

3. На якому материку немає надвеликих держав?

- а) в Африці;
- б) Євразії;
- в) Північній Америці;
- г) Південній Америці.

4. Які держави є постійними членами Ради Безпеки ООН, що володіють правом вето?

- а) США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина, Індія;
- б) Франція, Італія, Росія, Китай, Велика Британія, США;
- в) Китай, США, Росія, Велика Британія, Франція;
- г) США, Росія, Іспанія, Бразилія, Велика Британія, Франція.

5. Коли було утворено Європейський Союз?

- а) 1951 р.;
- б) 1957 р.;
- в) 1993 р.;

г) 1995 р.

6. В якому регіоні планети найбільша концентрація мікродержав і найбільша кількість залежних країн?

- а) Південно-Східній Азії;
- б) басейні Карибського моря;
- в) басейні Середземного моря;
- г) Океанії.

7. Де і коли виникло масонство?

- а) в Італії, 1518 р.;
- б) у Франції, 1625 р.;
- в) в Англії, 1717 р.;
- г) в Іспанії, 1807 р.

8. Коли і ким була проголошена політика «великого кийка»?

- а) 1870 р., Отто фон Бісмарком;
- б) 1903 р., Теодором Рузвельтом;
- в) 1812 р., Наполеоном Бонапартом;
- г) 1917 р., Вудро Вільсоном.

Завдання другого рівня. Теорія «континентального блоку» Карла Гаусгофера.

Завдання третього рівня. Геополітика Туреччини та Саудівської Аравії.

Варіант 7

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Коли і хто розкрив теорію імперіалізму?

- а) К. Маркс у 1861 р.;
- б) Ф. Енгельс у 1895 р.;
- в) В. Ленін у 1916 р.;
- г) Й. Сталін у 1918 р.

2. Який вчений-геополітик був переконаний, що у майбутньому сформується «Сполучені Штати Планети» під гегемонією Німеччини?

- а) К. Гаусгофер;
- б) Г. Макіндер;
- в) Ф. Науманн;
- г) К. Шмітт.

3. В яких роках Указами Президента України були створені Національний інститут стратегічних досліджень та Національний інститут проблем міжнародної безпеки?

- а) 1992 р., 2001 р.;
- б) 1993 р., 1997 р.;

- в) 1994 р., 2002 р.;
- г) 1995 р., 1998 р.

4. Прихильниками чорноморсько-балтійської орієнтації України і створення Чорноморсько-Балтійської федерації були:

- а) С. Рудницький і Ю. Липа;
- б) С. Томашівський і С. Шелухін;
- в) В. Винниченко і Б. Крупницький;
- г) О. Бочковський та І. Лисяк-Рудницький.

5. Під час другої конкурентної ери колонізації до «старих» метрополій приєдналися п'ять «запізнілих» до розподілу світу держав?

- а) Бельгія, Німеччина, Італія, Японія, США;
- б) Росія, Швеція, Італія, Бельгія, Нідерланди;
- в) Португалія, Японія, Австро-Угорщина, США, Німеччина;
- г) Велика Британія, Іспанія, Німеччина, Данія, Росія.

6. Упродовж історичного часу територіально-політична структура світу неодноразово ускладнювалась внаслідок:

- а) захоплення нових територій;
- б) інтеграції політичних утворень;
- в) традиціоналізму в політичній сфері;
- г) утворення нових держав та автономій.

7. Якому вченому належить визначення: «Держава – це історичний спосіб географічного поділу політичної влади»?

- а) Р. Челлену;
- б) Ж. Тускозу;
- в) Ф. Ратцелю;
- г) В. де ла Блашу.

8. Після шостого розширення НАТО в 2009 р. кількість держав-членів становила:

- а) 28;
- б) 26;
- в) 27;
- г) 30.

Завдання другого рівня. Рудольф Челлен – автор поняття «геополітика».

Завдання третього рівня. Сутність Четвертого світу і типологія народів.

Варіант 8

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Процес «деглобалізації» геополітики і перетворення її у «внутрішню геополітику» досліджував:

- а) Карло Террачано;
- б) Жан Готтман;
- в) Ален де Бенуа;
- г) Ів Лакост.

2. Ідея пріоритетності національного принципу при формуванні держав нової Європи належить вченому:

- а) П. Савицькому;
- б) С. Рудницькому;
- в) С. Томашівському;
- г) К. Гаджієву.

3. Вкажіть головні характеристики державної території у політико-географічному аспекті:

- а) величина державної території, її форма та компактність;
- б) природно-ресурсний потенціал;
- в) історичний розвиток і формування державної території, система органів державної влади;
- г) адміністративно-територіальний устрій, національне законодавство.

4. Хто з перелічених вчених і політичних діячів був прихильником геополітичного проекту «Нової Європи»?

- а) Т. Масарик;
- б) В. Вільсон;
- в) Е. Бенеш;
- г) М. Горті.

5. Хто вперше проголосив ідею державної незалежності України на всій етнічній території «від Карпат аж по Кавказ»?

- а) М. Грушевський;
- б) Ю. Липа;
- в) В. Липинський;
- г) М. Міхновський.

6. Хто є автором книги «Геополітика хаосу» (2001 р.)?

- а) І. Рамоне;
- б) Ф. Фукуяма;
- в) С. Гантінгтон;
- г) З. Бжезінський.

7. Які країни входять до «великої сімки»?

- а) США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада;
- б) США, Росія, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія;
- в) Росія, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, США, Австрія;
- г) США, Німеччина, Китай, Велика Британія, Франція, Італія, Японія.

8. Автором праці «Про давні і нові столиці України» був:

- а) С. Шелухін;
- б) О. Бочковський;
- в) С. Рудницький;
- г) Ю. Липа.

Завдання другого рівня. Інтегрована модель геополітики Ніколаса Спайкмена.

Завдання третього рівня. Геополітика і суспільний розвиток Японії.

Варіант 9

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. У якій країні в 30-х роках ХІХ ст. ідея «третього Риму» поєдналась з доктриною панславізму?

- а) в США;
- б) в Росії;
- в) у Німеччині;
- г) у Франції.

2. Хто був автором наукової праці «Роль морських сил у світовій історії»?

- а) Ф. Ратцель;
- б) К. Гаусгофер;
- в) А. Меген;
- г) К. Санторо.

3. В якому із регіонів іслам є провідною релігією?

- а) в Центральній, Західній та Південно-Західній Азії;
- б) в Центральній і Західній Азії;
- в) в Південно-Західній Азії;
- г) в Центральній Азії.

4. У якій країні в енциклопедії геополітика називалася псевдонаукою, а стоїть на захисті інтересів імперіалізму?

- а) в США;
- б) в Китаї;
- в) у Великій Британії;
- г) в СРСР.

5. Метод, який вимагає вивчення усіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми «минуле – сучасне – майбутнє»?

- а) соціально-психологічний;
- б) порівняльний;
- в) функціональний;
- г) історичний.

6. Закон, який передбачає протиборство телурократії й таласократії:

- а) закон фундаментального дуалізму;
- б) закон посилення фактору простору в людській історії;
- в) закон синтезу суші і моря.

7. Берегова лінія в геополітиці називається:

- а) рімленд;
- б) хартленд;
- в) «бегемот»;
- г) «левіафан».

8. Яке геополітичне поле контролюється державою тривалий час та визнається її сусідами?

- а) прикордонне поле;
- б) перехресне поле;
- в) метаполе;
- г) ендемічне поле.

Завдання другого рівня. Геополітична концепція Юрія Липи.

Завдання третього рівня. Росія та Україна в геополітиці США.

Варіант 10

Завдання першого рівня. Визначте правильні відповіді в тестових завданнях.

1. Яка ідеологія пропонує злиття усіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням світового уряду:

- а) атлантизм;
- б) мондіалізм;
- в) біполярний світ;
- г) багатополярний світ.

2. Р. Арон увів до наукового обігу поняття політичної сили, яку умовно поділив на підвиди. Як він назвав політичну силу, якою держава володіє «на папері»?

- а) потенційна сила;
- б) реальна сила;
- в) військова сила.

3. У геополітиці використовується категорія «інтерес». Вона поділяється на підвиди. Що являють собою інтереси, які зумовлені конкретною ситуацією?

- а) національні інтереси;
- б) тимчасові національні інтереси;
- в) постійні національні інтереси.

4. Кому належить цитата: «Війна – продовження політики іншими заходами»?

- а) Р. Арону;
- б) К. Клаузевіцу;
- в) О. Дугіну.

5. Війна, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни?

- а) ядерна війна;
- б) гібридна війна;
- в) екологічна війна;
- г) бактерологічна війна.

6. З 1815 до 1918 рр. тривала геополітична епоха:

- а) вестфальська;
- б) віденська;
- в) версальська;
- г) потсдамська;
- д) біловезька.

7. Учений, який у своїй концепції виділяв наступні цивілізації: китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, «аполлонічну» (греко-римську), «магічну», мексиканську і «фаустіанську»?

- а) О. Шпенглер;
- б) А. Тойнбі;
- в) Ю. Павленко;
- г) С. Гантінгтон.

8. Хто очолював перший у світі Інститут геополітики?

- а) Ф. Ратцель;
- б) Р. Челлен;
- в) К. Гаусгофер;
- г) К. Шмітт.

Завдання другого рівня. Українське питання в німецькій теоретичній геополітиці.

Завдання третього рівня. Латинська Америка в сучасній системі геополітичних координат.

ВИБРАНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

«Анаконди» стратегія – геополітична основа *атлантизму*, що спрямована на відторгнення *Рімленду* (берегової зони) від континенту з метою геополітичного контролю Євразії. Принцип «анаконди» був розроблений та запропонований американським генералом Дж. Б. Мак-Келланом у період Громадянської війни в США (1861-1865). Сутність стратегії полягає у блокуванні ворожої території з моря і по береговим лініям, що призводить до стратегічного виснаження й економічного удушення супротивника. Стратегія «анаконди» була прийнята *А.Мегеном* і розширена до планетарного рівня, що означало, по-перше, ізоляцію континентальної частини умовного супротивника від морських берегів, а по-друге, недопущення утворення коаліцій держав. По суті відбувається боротьба з економічними центрами, а не з арміями. Дана стратегія виходить з основ *закону фундаментального дуалізму*, коли морські держави протистоять континентальним і намагаються встановити свій контроль над останніми. Реалізується це завдання через розташування серії опорних пунктів по периметру Євразійського континенту. Такі континентальні держави як Німеччина, Росія і Китай повинні бути обмежені й замкнуті «кільцями анаконди» та позбавлені виходу до морів і океанів. У період «холодної війни», між Заходом і Сходом, Сполучені Штати використовували стратегію «анаконди» в євразійській геополітиці проти континентального соціалістичного «табору», очолюваного СРСР. У береговій зоні Євразії (за виключенням Індії) були створені військово-політичні блоки НАТО, АНЗЮС, АСЕАН, СЕАТО, СЕНТО очолювані США та військово-морські бази.

Атлантизм (близькі терміни *Море, таласократія*) – геополітична теорія, що сформувалася на зламі XIX – XX ст. насамперед у Великій Британії та США. Засновники – *А.Меген, Г.Маккіндер, Н.Спайкмен*. Теорія обґрунтовувала домінуючу роль у світі *західної*, (морської) цивілізації (країни Північної Атлантики), яка є носієм ліберально-демократичних цінностей правового громадянського суспільства і ринкової економіки. У військово-стратегічному плані – це країни-учасниці НАТО, включаючи США і західноєвропейські держави. Прибічники атлантизму вважають, що від морських цивілізацій у середину континенту йдуть культурні імпульси. Тому в морських секторах «*внутрішнього півмісяця*» Євразії розташовувалися військові ракетно-ядерні бази, які дозволяли здійснювати політику «*батога та пряника*». Ця теорія набула найбільш чіткої форми у період існування біполярного світу, який функціонував в атмосфері «холодної війни» між *Заходом* (США) і *Сходом* (СРСР). Сучасним представником атлантизму є *С.Гантінгтон*.

Баланс сил – сукупна взаємодія різних за спрямованістю і силою потоків експансій з одного боку, і результатів різнорівневого і різнопланового співробітництва – з іншого. Такий баланс є не рівновагою, а лише співвідношенням сил. Це співвідношення є динамічним, залежним від «гри» всіх його провідних елементів. Баланс сил, який базується на відносно рівному розподілі сил між акторами міжнародних відносин, гарантує певну стабільність самої системи міжнародних відносин. Баланс сил також характеризується динамічністю відносин між державами через постійне чергування процесів порушення балансу і встановлення нової рівноваги. Наприклад, гонка озброєнь часів «холодної війни».

З балансом сил тісно пов'язаний баланс інтересів. Коли вихід з конфлікту через незбіг інтересів неможливий, то протистояння може відбуватися на основі балансу сил, який може породити нові інтереси, що призведуть до завершення конфлікту.

Бегемот – термін *К.Шмітта*, яким позначались «сили Суші» у концепції *номосу* Землі. Бегемот – одне з двох (поряд з *Левіафаном*) біблійних чудовиськ, що втілює у собі сухопутних тварин. Символ Суші – Дім, що уособлює спокій, статику і традиційне суспільство.

Біполярний світ – світовий геополітичний порядок, який ґрунтується на домінуванні у міжнародних відносинах двох наддержав або суспільно-політичних систем (наприклад, капіталізму та соціалізму). Такий біполярний (*Ялтинський світ*) порядок встановився після Другої світової війни та проіснував до розпаду Радянського Союзу із домінуванням двох геополітичних глобальних центрів сили – СРСР і США, між якими була розв'язана «холодна війна». Ознаками біполярного світу є: 1) наявність двох *блоків держав* (політичний, військовий, економічний), які очолюють лідируючі актори та які ґрунтуються на постійних незмінних інтересах, містять ідеологічні компоненти й мають тривалий характер; 2) диференціація ролей, коли крім блоків і членів блоків система включає держави, що не ввійшли до них та міжнародні організації, які схильні здійснювати посередницьку та конфліктознижувальну діяльність; 3) наявність ядерної зброї, що здійснює стримувальний і стабілізуючий вплив на відносини всередині системи, коли страх перед ядерною війною пом'якшувально діє на учасників збройних конфліктів, сприяючи їх мирному вирішенню; 4) прагнення блоків держав змінити співвідношення бойових потенціалів на свою користь, яке породжує гонку озброєнь; 5) мовчазна згода двох наддержав не посягати на зони впливу кожної зі сторін та співробітництво між ними у здійсненні контролю над периферійними зонами обох таборів; 6) готовність блоків швидше вступити в ядерний конфлікт, ніж дати супернику посісти домінуюче становище; 7) схильність акторів, що не приєдналися, діяти на користь зменшення небезпеки воєнної сутички між блоками. Питаннями біполярного світу займалися такі вчені-геополітики як М.Каплан, С.Гоффман, К.Уолтц, Р.Арон.

«Велика сімка» або «Група семи» («G7») – міжнародний політичний інститут «великих держав», які організують регулярні зустрічі на найвищому рівні для обговорення стратегічних глобальних і регіональних проблем. У «сімку» входять США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія і Канада, а також керівництво Комісії ЄС. Ці країни, за виключенням Канади, володіють значною політичною, економічною і демографічною силою. «Велика сімка» була створена в результаті зустрічі глав держав і урядів Франції, США, ФРН, Японії, Великої Британії й Італії, що відбулася за ініціативою тодішнього президента Франції Валері Жіскар д'Естена 15 – 17 листопада 1975 р. у Рамбуйе (Франція). З 1976 р. у самітах бере участь прем'єр-міністр Канади, а з 1977 р. – голова Комісії ЄС. З 1994 р. на саміті у Неаполі у засіданнях «сімки» почала приймати участь і Росія («велика вісімка»), макроекономічні показники якої не відповідають вимогам «великої держави». Однак, після *анексії* Криму (весна 2014 р.) та веденні

«гібридної війни» у південно-східній частині України Росію було виключено з «великої вісімки».

Великий Лімітроф – міжцивілізаційний геополітичний пояс суверенних просторів, який оточує Росію в Євразії і простягається від Скандинавії до Тихого океану. Поняття запропоноване російським вченим С.Хатунцовим й отримало подальший розвиток у працях *В.Л.Цимбурського* (ідея Великого Лімітрофа). Останній виділив на просторах Євразії існування п'ятьох цивілізацій: романо-германської (Західна Європа), арабо-іранської (Близький і Середній Схід), російської, китайської, індійської. Між цими цивілізаціями утворився після розпаду СРСР наскрізний пояс суверенних просторів, який протягнувся через континент від Польщі і Прибалтики до Паміру і Тянь-Шаню, охоплюючи Східну Європу з Балканами, Кавказ і пострадянську Центральну Азію. Цей пояс, що утворений перехідними один в одного периферіями всіх цивілізацій Євразії, *В.Л.Цимбурський* і назвав Великим Лімітрофом. На відміну від неоевразійців він вважає, що Росія – руйнівник Євразії, а Великий Лімітроф – це все, що від неї залишилося. *В.Л.Цимбурський* робить висновок, що по відношенню лімітрофних держав Росія повинна проводити політику, яка базується на «прагматизмі користі», а не на «інтернаціоналізмі безкористі». Тому Великий Лімітроф – це сфера життєвих інтересів Росії, але інтересів геополітичних, а не внутрішньополітичних. Найбільш проблемним місцем у Великому Лімітрофі для Росії є, на думку *В.Л.Цимбурського*, його східно-європейський сектор. Оскільки *Захід* може використати Лімітроф для ізоляції Росії, тому їй необхідно забезпечити свій вплив по осі Калінінград – Крим, «відеднати «гартленд» від Східної Європи».

«Великий простір» – це об'єднання декількох держав до стратегічного блоку на основі спільності географічного положення, особливостей природно-ресурсного потенціалу, політичного, економічного, соціального життя, спільних цілей у зовнішній політиці. У кожному «великому просторі» є держава-гегемон, навколо якої відбувається імперська інтеграція. Вчення про «великі простори» було створене німецьким геополітиком *К.Шміттом*.

Вестернізація – геополітичний процес поширення та насадження західних цінностей в усіх регіонах світу, в незахідних суспільствах або певними соціальними верствами цінностей, способу життя, техніки і технологій, моделей державного правління, організації господарства і військової справи, що характерні для розвинутих західних суспільств. Вестернізація понижує соціокультурне розмаїття інших цивілізацій, руйнує ідентичність і послаблює почуття простору (Батьківщини) у місцевої еліти. Відбувається повна переорієнтація незахідних суспільств за західними зразками, руйнування їх культурної ідентичності, утворення глибоких внутрішньо суспільних розламів, що призводить до уніфікації, одноманітності всього способу життя людей. Вагомий внесок у процес вестернізації вносить, особливо на побутовому рівні, кіноіндустрія США (Голівуд).

Внутрішній півмісяць (або континентальний півмісяць, або Рімленд) – термін введений у геополітику *Г.Макіндером*, який позначає проміжний (другий) елемент у його моделі планетарного просторового поділу, що розташований на

материковій Європі та в Азії між «зовнішнім півмісяцем» та «осьовим ареалом». До берегової зони (*Рімленду*) відносяться Німеччина, Туреччина, Індія, Китай та інші країни, що мають вихід у відкрите море. Саме ці великі території захищають *гартленд*, але можуть бути об'єктом експансії з боку морських держав.

Внутрішні морські води – входять до складу державної території, перебувають під суверенітетом прибережної держави, їх обсяг (склад) та правовий режим устанавлюється національним законодавством і лише частково регламентується міжнародним морським правом. Суверенітет дає прибережній державі виняткове право на використання природних ресурсів своїх національних вод і право самій вирішувати питання про судноплавство в них. Прибережна держава самостійно визначає, яка саме частина її внутрішніх вод і на яких умовах може служити цілям міжнародного судноплавства. Види внутрішніх морських вод: 1) *морські води*; 2) *акваторії*; 3) *води морських заток, бухт, губ, лиманів*; 4) *води «історичних» заток*; 5) *води «внутрішніх» морів*.

Гартленд (з англ. Heartland – серцевинна земля) – центральний, осьовий район Євразії. Теорія серцевинної чи осьової землі була викладена *Г.Макіндером* у 1904 р. у доповіді «Географічна вісь історії». Тоді він ще не використовував термін «гартленд». Цей термін уперше був уведений у геополітичний лексикон британським географом *Дж.Фейгрівом* у 1915 р., який незалежно від *Г.Макіндера* прийшов до ряду основних подібних ідей. Пізніше *Г.Макіндер* прийняв даний термін для позначення осьової землі та двічі переглядав свою теорію гартленду: в 1919 р. у праці «Демократичні ідеали і реальність», а також у 1943 р. у статті «Завершеність земної кулі та набуття миру». Фундаментальною ідеєю стали уявлення про світову історію як конфронтацію між континентальними й океанічними державами. На прикладі протистояння Британської та Російської імперій учений показав переваги континентальної держави. Ним виділено поняття «*Світовий Острів*», що включає континент Євразію. Найбільш недоступний район Світового Острову *Г.Макіндер* назвав гартлендом, де ріки впадають у внутрішні моря або в Північний Льодовиковий океан. Гартленд є першим, центральним, елементом його *моделі планетарного просторового поділу*, який відіграє провідну роль у світовому історичному та політичному процесі. Він означає євразійський простір, чи Євразію, як величезну фортецю, непробивну для морських імперій, багату природними ресурсами і завдяки чому виступає справжньою віссю, навколо якої обертається вся система геополітичних інтересів. Таврида розглядалася *Г.Макіндером* як геополітичний центр гартленду.

Г.Макіндер наголошував на необхідності розглядати процес освоєння Землі людиною у часовій перспективі. На його переконання, географія вивчає нинішнє у світлі минулого, а світова історія є безперервна боротьба двох начал, двох цивілізацій – океанської та континентальної. Звідсіля й нині беруть свій початок геополітичні концепції «атлантистів» і «євразійців». Після закінчення Першої світової війни *Г.Макіндер* доводив необхідність створення буферної зони з невеликих держав, які розділяють Німеччину й Росію. Погляд на глобальну стратегію вчений сформулював у знаменитому висловлюванні (геополітична формула): «Той, хто керує Східною Європою, панує над гартлендом; той, хто керує гартлендом, панує над Світовим Островом; той, хто керує Світовим

Островом, панує над світом». Якщо Німеччина й Росія вступають у союз або Німеччина зможе завоювати Росію, то створяться умови для світового панування. Союз Німеччини з Росією міг покласти кінець світовому пануванню Британської імперії.

У розпал Другої світової війни Г.Макіндер піддав значній ревізії власну концепцію гартленду. Із врахуванням нових реалій – союзу СРСР, Великої Британії та США він включає до гартленду Північну Атлантику, що стала новим «середземним океаном». Цей простір він розглядає як опірний регіон Землі, противагою якого може стати інший, мусонний регіон Індії та Китаю (Південно-Східна Азія). Тут автор відмовився від жорсткого дихотомічного пртиставлення сухопутних і морських держав. Геополітичні осі – Берлін – Рим – Токіо й Москва – Лондон – Вашингтон підривали його попередні конструкції. Г.Макіндер закликає західні держави спільно відстоювати цінності «атлантичної цивілізації». Цей практичний заповіт ученого був реалізований західними лідерами у створенні військово-політичного блоку НАТО.

Географічний детермінізм – вчення, згідно з яким розвиток людського суспільства цілком (або переважно) визначається фізико-географічними факторами (географічним розташуванням, рельєфом, кліматом, внутрішніми водами, ґрунтом тощо). Вчення виникло ще в античний період (Геродот, Фулідід, Гіппократ, Арістотель, Полібій), а згодом, у Новий час, збагатившись новими ідеями (Ж.Боден, Ш.Монтеск'є, А. фон Гумбольдт, Й.Г.Гердер, І.Кант, Г.Гегель, К.Ріттер, Г.Т.Бокль, І.Тен, Е.Демолен, Л.І.Мечніков, Ф.Ратцель, Р.Челлен та ін.), заклало науковий фундамент геополітики. Географічний детермінізм, поряд із соціал-дарвінізмом є однією з основ традиційної геополітики. Однак, роль природно-географічних факторів у міжнародних відносинах і геополітиці перебільшена.

Геополітика – це міждисциплінарна наука, яка вивчає в єдності географічні, історичні, політичні, економічні та інші взаємодіючі фактори, що здійснюють вплив на стратегічний потенціал держави та розробляє прогнози її розвитку; це наука про контроль над простором і всім, що на ньому знаходиться. Існує понад 300 різних визначень поняття «геополітика». З прикладної точки зору геополітика виступає як зовнішня і внутрішня політична діяльність в географічному просторі різноманітних геополітичних акторів (впершу чергу держав), сутність якої полягає у встановленні, підтриманні та розширенні контролю над простором. Поняття «геополітика» вперше запропонував увести в науковий обіг шведський професор географії, політик *Рудольф Челлен* у своїй головній праці «Держава як форма життя» (*DieStaatalLebensform*) в 1916 р., де він розробив наукові засади геополітики – вчення про державу як географічний організм, що розвивається на певному просторі. Під самим об'єднанням слів «гео» і «політика» розуміється існуючий зв'язок між географічним простором і політикою держав. Геополітика пояснює як зовнішню, так і внутрішню політику держав з точки зору географічних і соціальних факторів: характеру кордонів, забезпеченості корисними копалинами та іншими природними ресурсами, острівного чи сухопутного розташування, клімату, рельєфу місцевості, розподілу трудових ресурсів на просторі держави, доступністю господарського

використання природних ресурсів, наявністю їх у сусідніх державах і т.п. Якщо раніше геополітику розглядали як науку про вплив геопростору на політичні цілі та інтереси держави, то у нинішній час простір сприймається як середовище, яке впливає на економічні, політичні й інші відносини як у середині держав, так і між державами. Геополітика поділяється на *фундаментальну* (традиційну) та *прикладну* (практичну), *зовнішню* та *внутрішню*, *нову* та *новітню*. Особливість геополітики полягає у тому, що її справжніми суб'єктами можуть бути лише великі держави, здатні кардинально впливати на перебіг глобальних процесів. Сутність геополітики полягає у формуванні глобального порядку, нав'язуванні світу своєї моделі цивілізаційного розвитку (наприклад, нині Захід, під керівництвом США, намагається нав'язати свій спосіб життя незахідним цивілізаціям, що призводить до геополітичних конфліктів).

Геополітична вісь – це союз двох або більше держав, що створений для розв'язання учасниками загальних глобальних геостратегічних завдань; це коаліція декількох геополітичних столиць. Її поява змінює геополітичну конструкцію регіону. Метою створення геополітичної осі є досягнення єдиних довгострокових цілей. Прикладом геополітичної осі напередодні й періоду Другої світової війни було існування осі Берлін – Рим – Токіо. Виходячи з результатів політичної історії людства, вченими виокремлюються дві основні всесвітні геополітичні осі, що визначають інтеграційні процеси держав: 1) північно-південну (меридіальну) – геополітичну організацію території по вертикалі; 2) західно-східну (широтну) – геополітичну організацію території по горизонталі. На сучасному етапі людської історії формування геополітичної осі перебуває в активній фазі. На початку ХІХ ст. Франція та Німеччина, які виступили проти американської агресії в Іраку, почали зміцнювати відносини з Росією, що призвело до утворення геополітичної осі Париж – Берлін – Москва. Росія дедалі більш активно і цілеспрямовано вибудовувала до 2014 р. (до *гібридної війни* в Україні) геополітичну вісь з Німеччиною, і цей геостратегічний альянс у майбутньому міг стати, а можливо і стане у перспективі, стрижньовою віссю Євразійського континенту. Співпраця Росії з країнами як Сходу, так і Заходу (знову ж таки до подій в Україні 2014 р.) сприяло формуванню великої євразійської геополітичної осі Захід – Континентальний центр – Схід. На противагу євразійській геополітичній осі формується альтернативна проатлантистська, особливо після 2014 р., геополітична вісь у Центральній Європі з Польщею у центрі (від Естонії на півночі до Словенії та Хорватії на півдні).

Стосовно України, то ще *Ю.Лукаш* вважав, що система внутрішніх водних шляхів утворювала її геополітичну вісь. Вчений стверджував, що лише «вісь Північ – Південь є віссю українських земель». На початку ХХІ ст. Україна знаходиться на широтній євразійській геополітичній осі з полюсами сили в Західній Європі та Росії. Після *анексії* Криму Росією та веденні *гібридної війни* на сході України, остання розбудовує геополітичну вісь Київ – Варшава – Берлін – Париж – Вашингтон, як надійний чинник виходу з геополітичного поля Москви.

Геополітична парадигма – це світоглядна система, яка визначає роль і значення особливих форм завоювання і контролю над простором, функції часових і просторових геополітичних координат, форми відносин між провідними

геополітичними акторами, межі геополітичних технологій. Геополітична парадигма покликана забезпечити ціннісний і світоглядний фундамент для просторових відносин між державами у сучасному світі. Зміна геополітичних парадигм відбувається на кожному новому етапі політичної історії, що покликано відобразити виникнення нових феноменів у політичному світі, які неможливо описати і пояснити на мові попередньої наукової теорії. У геополітиці послідовно існували кілька основних парадигм – *національно-державна, ідеологічна, цивілізаційна й інформаційна*.

Геополітична рівновага – стан у міжнародних відносинах, коли потенціали провідних геополітичних акторів приблизно врівноважені.

Геополітична свідомість – специфічна духовна реальність, особлива форма зв'язку географії та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних відносин; укорінена в ментальності населення певної держави або регіону сукупність уявлень про політичний простір.

Геополітична ситуація – відповідний певному часовому інтервалу стан, співвідношення та взаємодія підсистем і компонентів у геополітичних системах різних ієрархічних рівнів.

Геополітична структура (модель) світу – це особливий спосіб моделювання світу реальності в межах дискурсивного поля геополітики; це геополітичне районування цілісного планетарного простору, що відрізняється від простої політичної карти світу. Вона є основним об'єктом дослідження геополітики. Геополітична структура світу представлена множиною просторових моделей, наприклад: протистояння континентальної (*телурократичної*) і морської (*таласократичної*) сил; модель Серцевидної землі (*гартленд*); концепція «континентального блоку»; модель «гартленд – рімленд»; модель світового «уніполя».

Геополітичне (силове) поле – категорія, що асоціюється з геопростором, який контролюється державою чи союзом держав, тобто певним *геополітичним актором*. У літературі найбільш поширена наступна класифікація геополітичних полів: 1) *ендемичне поле*; 2) *периферійне або прикордонне поле*; 3) *перехресне поле*; 4) *тотальне поле*; 5) *геополітична опірня точка*; 6) *мета поле*.

Геополітичне положення держави – це сукупність її просторових відносин, взаємозв'язків і взаємодії з іншими геополітичними системами. Геополітичне положення держави визначається насамперед геополітичною могутністю держави, її політико-географічним положенням, особливостями геополітики на різних рівнях політичної організації світу, а також впливом зовнішніх геополітичних акторів. Геополітичне положення держави розглядається на трьох рівнях: 1) глобальний – геополітичне положення держави у світовій геополітичній системі в цілому, відносно геополітичних макрорегіонів, провідних геополітичних акторів чи центрів сили (сфер впливу); 2) регіональний – положення держави у своєму регіоні (субрегіоні); 3) локальний – положення окремих ділянок кордону держави з точки зору наявної геополітичної ситуації.

Геополітичний актор (суб'єкт) – це політична сила, що взаємодіє в геополітичному просторі з іншими. Міжнародними геополітичними акторами є міжнародні організації, міждержавні угруповання (союзи, блоки), держави. Як міжнародні геополітичні актори можуть виступати також політичні партії, національно-визвольні, етнічні, релігійні, громадські рухи, інші організації, діяльність яких виходить за межі окремих країн, а також транснаціональні корпорації.

Геополітичний прагматизм – це реалізм та утилітаризм у зовнішній та внутрішній геополітиці держави. В основі геополітичного прагматизму лежать егоїстичні інтереси держави (як правило, пануючої верхівки). Реалісти покладають відповідальність за міжнародні відносини на *великі держави*. В розрізі геополітичного прагматизму широко відоме висловлювання прем'єр-міністра Великої Британії Генрі Пальмерстона (1784-1865 рр.) про те, що держава не може мати ні постійних друзів, ні постійних ворогів, але одні лише постійні інтереси. Геополітичний прагматизм знайшов своє відображення в облаштуванні *Ради Безпеки ООН*, де представлені великі держави. Крайнім проявом прагматизму в світовому геопросторі є сучасна американська геополітика, яка покладає лише на США відповідальність за світовий порядок, що знайшло відображення у доктрині *«превентивного інтервенціоналізму»*.

Геополітичний простір (або політичний геопростір) – це простір Землі, що має певну (економічну, військову, цивілізаційну) цінність для людини і держави, в якому здійснюється діяльність геополітичних акторів; це протяжність та «глибина» політичної діяльності, середовище виникнення, розвитку й існування політичних феноменів, їхньої взаємодії, співвідношення, взаємного розташування. Геополітика вивчає простір як безпосередню політичну силу. Процес формування і трансформації сучасного геопростору пройшов тривалий і складний шлях на який впливали різні чинники: розвиток мореплавства; перша промислова революція (розвиток сухопутних комунікацій – залізничний, а згодом автомобільний транспорт); відкриття і винаходи кінця XIX ст. (телефон, електричний телеграф, радіозв'язок); розвиток авіації (освоєння повітряного простору); ядерна зброя та міжконтинентальні ракети (втрата недосяжності центрально-континентальних районів Євразії та США). Геополітичний простір тісно пов'язаний з іншими видами просторів: геоекономічним, геосоціальним, геокультурним, георелігійним, геоінформаційним. Він визначається межами розповсюдження військово-політичної, економічної і технологічної могутності держави.

Геополітичний центр (або геостратегічна вісь) – це держава, значення якої впливає не з її сили й мотивації, а з особливого «вразливого розташування» – географічного (геостратегічного) положення щодо «геостратегічних гравців». Термін уведений З.Бжезінським, який на політичній карті Євразії виокремив п'ять «геостратегічних осей» («геополітичних центрів»): Україну, Азербайджан, Туреччину, Іран, Південну Корею.

Геополітичні вектори – це вектори силового (військово-політичного, економічного, культурного) впливу держави чи блоку держав на оточуючий світ. Геостратегічні напрями зовнішньої політики на глобальному, регіональному й

місцевому рівнях, які виходять із особливостей *геополітичного коду*. Основні геополітичні вектори проявляються в міждержавному стратегічному партнерстві.

Геостратегія – у широкому розумінні – це напрям геополітики, що займається розробкою стратегічних цілей, напрямів і принципів зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності держави у світовому геопросторі. Невід’ємна частина доктрини національної безпеки, що включає технологію поведінки держави для досягнення своїх цілей у геополітичному і гео економічному просторі. У вузькому розумінні – це поняття під яким розуміють воєнні аспекти геополітичного аналізу. Геостратегічні дослідження включають аналіз військової сили і ролі держав на міжнародному геопросторі, можливості та перспективи їх територіальної політики у плані контролю над геопростором. Крім того, геостратегія безпосередньо стосується провідних напрямів економічної, культурної, демографічної, екологічної політики держави на міжнародній арені. Геополітики розділяють геостратегію за простором на сухопутну, морську (океанічну), повітряну і космічну. Також геостратегія держав класифікується за масштабом на такі рівні: глобальний, міжрегіональний, регіональний і державний. Виокремлюють метастратегію – довгострокову стратегію в глобальному просторі. За тривалістю дії можна виділити довгострокову, середньострокову та короткострокову геостратегію. Вчені-геополітики виділяють такі головні сучасні типи геостратегії держав на міжнародній арені: 1) наступальна (або експансіоністська); 2) «активної участі»; 3) стримувальна (або оборонна); 4) залежна; 5) відступальна. На початку ХХ ст. передовими були сухопутний і морський геостратегічний аналіз, а в ХХІ ст. основна увага приділяється повітряній і космічній військовій геостратегії. Військові експерти вважають, що геостратегія сьогодні розповсюджує свій вплив на найменш заселені і важкодоступні райони Землі. Нині навіть Арктика стала об’єктом підвищеної уваги північних країн, через знайдені великі поклади нафти, газу та інших стратегічно важливих типів сировини, а з точки зору географічного розташування – це найбільш вдалий і короткий шлях для нанесення стратегічного удару чи по Європі чи по Північній Америці. Державна геостратегія визначається такими факторами як розуміння владою і громадськістю місця країни у світі, її геополітичного розташування, національних інтересів і пріоритетів, географічного розподілу погроз національній безпеці, що виходять з-за кордону, сформованим впродовж тривалого часу характером відносин з іншими державами – дружніми, нейтральними чи ворожими.

Гібридна (або сурогатна) війна – особливий метод ведення таємних воєнних дій, що відмінний від відкритої, класичної, традиційної війни, з використанням нерегулярних збройних формувань. Вона є комбінацією елементів партизанської та громадянської воєн, заколоту і тероризму. Важливими ознаками такої нетрадиційної війни є присутність держави-спонсора, яка діє конспіративно, залучення спеціалістів спецслужб для вербування і фінансування банд найманців, зазвичай під дипломатичним прикриттям, використання тактики раптовості, надання значних ресурсів і новітньої зброї з великою нищівною силою. Держава, яка веде гібридну війну, укладає змову з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв’язок із якими

офіційно повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, оскільки будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Вся брудна робота перекладається на плечі недержавних військових формувань. Важливим елементом гібридної війни є широкомасштабне використання прийомів інформаційної війни (дезінформації, пропаганди, перекручування фактів) як на території ведення війни, так і на геопросторі держави-агресора та інших держав.

Держава-цивілізація – найбільш ефективна форма протистояння глобальним викликам і загрозам у сучасному світі. Це найбільші полюси економічного й технологічного розвитку представлені аналогічними утвореннями – Європейський Союз, Сполучені Штати Америки і Китай. Класичною державою-цивілізацією є Китай, де в основному співпадають політичні, соціокультурні та конфесійні кордони. Європейський Союз асоціюється з історичним ядром західноєвропейської цивілізації. Американська цивілізація усвідомлюється такою за своїми масштабами впливу на оточуючий світ (військово-політична, економічна, культурна та інформаційна експансія). Державою-цивілізацією був Радянський Союз, який розпався на *національні держави*.

Експансіоністська геополітика (або експансія геополітична) – це сукупність зовнішньополітичних дій, спрямованих на розширення сфери геополітичного впливу (панування) держави чи блоку держав (військово-політичного, економічного, культурного) на певну зовнішню територію чи *акваторію*, що відбувається воєнним, політичним, економічним та інформаційним шляхом. Виокремлюються телурократична й таласократична, меридіальну та широтну геополітичні експансії. Експансіоністська геополітика відрізняється від інтеграції, реінтеграції та мирної колонізації, що пов'язана із заповненням геополітичного вакууму.

Електоральна геополітика – галузева прикладна геополітична дисципліна, що досліджує вплив електоральних процесів на зовнішню політику держави, особливості внутрішньої політики держав світу щодо організації та проведення виборів в окремих регіонах. Вона стала досить поширеною, останнім часом, у країнах Західної Європи. Електоральна геополітика як ще дуже молода наука перебуває нині у фазі свого формування, створюється теоретичний базис, розробляється методологія і методика досліджень. Окремі її постулати ще на початку ХХ ст. запропонував французький вчений А.Зігфрід, який відзначав, що кожна політична партія має свою привілейовану територію. Було запропоновано, поряд з вивченням клімату природного, досліджувати «політичний клімат» окремих регіонів країни, де суспільна думка, політична культура і традиції зберігають певну сталість. За мінливою картиною політичних виборів виявляють глибокі й стабільні тенденції, що відбивають сукупність політичних, економічних, соціальних, культурних чинників, «регіональний темперамент» населення.

Ендемічне поле (з гр. *endemos* – місцевий) – термін російського геополітика К.В.Плешакова; геопростір, який контролюється державою тривалий час, що достатньо для визнання іншими державами як територію беззаперечно приналежну даній державі. Ендемічним полем також називають територію, на

якій історично сформувалася певна держава. Ендемічне поле не обов'язково співпадає з етнічною територією, де сформувалася титульна етнічна спільнота певної держави.

Євразійство – це ідейно-філософський рух, що виник у середовищі російських емігрантів на початку 1920-х років та проіснував до початку Другої світової війни. Найвідомішими євразійцями були географ, економіст і філософ *П.М.Савицький* (1895-1968), філолог князь *М.С.Трубецький* (1890-1938), історик *Г.В.Вернадський* (1887-1973), богослов *Г.В.Флоровський* (1893-1979), вчений мистецтвознавець *П.П.Сувчинський* (1892-1985), філософ, юрист *І.О.Льїн* (1882-1954) та інші. В основі геополітичної теорії євразійців лежить теза, що Росія – це особлива країна, неподібна на Європу та яка має родинні зв'язки з Азією. Росія – це не Європа і не Азія, а окремих, своєрідний, цілісний та обмежений культурно-географічний простір, що виник як синтез європейського Лісу й азійського Степу. Це самодостатній світ, який називається Росія-Євразія, географічні та політичні кордони історично співпали з кордонами Російської імперії. Першопричина самодостатності Росії-Євразії полягає в її географічному розташуванні та особливостях «місцезорвитку». Євразійство обґрунтовує переваги континентальної Євразії над атлантичною (морською) цивілізацією. У Росії-Євразії здійснено синтез європейської й азійської першооснови. У працях євразійців проводиться ключова теза про те, що азійський фактор відіграв у формуванні і державності, і російської концепції культури більш суттєву роль, ніж слов'янський.

Європоцентризм геополітичний – концепція, що обґрунтовує центральне положення в світовому розвитку західноєвропейської культури. Це період людської історії (до початку ХХ ст.) в якому домінуюче, авангардне становище у просторовому та якісному освоєнні земної кулі займали європейські держави починаючи з періоду Великих географічних відкриттів (з ХV ст.). Європа – центр світу, що тривало до виходу на світову арену США та інших країн. Сучасний європоцентризм виходить з уявлень про унікальну інтегруючу роль у світі європейської цивілізації. Але «духовна перевага» європейської культури викликає все більший супротив у народів Азії й Африки. Тут набирає силу рух проти європоцентризму.

«Життєвого простору» теорія – базова концепція, яка стала основою традиційної геополітики. Обґрунтовувала розквіт держави за рахунок динамічного територіального зростання, що призводить до світового панування. Дана теорія розроблена *Фрідріхом Ратцелем* у праці «Політична географія» (1897 р.). Вчений порівнює державу з організмом, показуючи, що вона, подібно до живих організмів, зобов'язана або зростати, або загинути. Розширення кордонів за рахунок іншої країни є відображенням енергетики внутрішньої напруги. Сильні держави повинні мати для свого зростання «Лебенсraum» (Lebensraum), чи «життєвий простір», що дає змогу державі-нації реалізовувати свої історичні можливості й задовольняти потреби, які виникають.

Поняття «життєвого простору» Ф.Ратцеля, який ніколи не висловлював расистських поглядів, у подальшому було використано *К.Гаусгофером* для позначення розмірів території, яка дозволяє народу у повній мірі

самореалізуватися в політиці й історії. Таке тлумачення було взяте на озброєння в політиці німецьких нацистів, які обґрунтовували права «вищих» людей розширювати свій життєвий простір за рахунок «нижчих» сусідів.

Закони просторової експансії – розроблені німецьким географом *Ф.Ратцелем*: 1) простір держави збільшується разом із зростанням культури; 2) зростання держави супроводжується й іншими симптомами розвитку – розвиток ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різноманітних галузях; 3) просторове зростання держави здійснюється шляхом приєднання і поглинання малих держав; 4) кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін у цьому організмі; 5) у своєму зростанні держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення, берегові лінії, русла рік, рівнини, райони, багаті ресурсами; 6) початковий імпульс до територіального зростання приходить до держав ззовні як результат відмінностей рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабких націй переходить від держави до держави і, набираючи сили, підштовхує до ще більшого зростання територій.

Закон посилення фактору простору в людській історії – третій закон геополітики трактується як послідовний прогрес в освоєнні людством геопростору: спочатку найбільш доступного суходолу, згодом прибережного морського простору, потім середземних морів, а далі на черзі Світовий океан, і вже в ХХ ст. повітряний та космічний простори. Оволодіння геопростором створює сприятливі можливості для здобуття державою політичної, військової та економічної могутності. З початку ХХІ ст. мова вже йде про віртуальний інформаційний простір, оволодіння яким створює унікальні можливості для впливу на світовій арені. У той же час, силовий фактор контролю над простором перестає бути єдиним та ефективним засобом геополітичної експансії.

Закон пріоритету «пристосованих» акторів на міжнародній арені та якісного віддалення їх від «непристосованих» – мова йде про зростання в епоху глобалізації ролі і могутності тих держав, які володіють фінансовими, науково-технічними, інформаційними ресурсами – тобто «пристосованих». З іншого боку, «непристосовані» приречені на значне послаблення національного суверенітету (наприклад, щодо природних ресурсів), несамостійну, підпорядковану «пристосованим» акторам роль у світовій політиці й економіці.

Закон просторової прогресії – запропонований вченим-геополітиком *Ж.Тіріаром*, згідно з яким існує неминуча необхідність просторового розширення потужних держав або міждержавних геостратегічних блоків у зв'язку з тим, що зростають їх потреби у мінерально-сировинних та інших ресурсах, надійних транспортних комунікаціях для забезпечення політичної могутності, економічного процвітання і конкурентоспроможності на світових ринках. Цей закон часто формулюється таким чином: «Від міст-держав через держави-території до держав-континентів». Фактично мова йде про формування «великих просторів».

Закон синтезу суходолу і моря – другий закон геополітики, згідно з яким берегова зона виступає як особливий суб'єкт історії зі своєю долею та волею, але

реалізуються вони в межах геополітичного дуалізму. При цьому розвиток берегової зони («Рімленду»), що є фрагментом *телурократії* чи *таласократії*, відбувається під дією імпульсів «континентальних» та «морських» сил в їх складному співвідношенні, що може призводити до переваги чи телурократичних чи таласократичних впливів. У результаті взаємодії протилежних імпульсів можуть формуватися якісно нові геополітичні утворення, що поєднують у собі найбільш продуктивні риси *телурократії* й *таласократії*. Вплив моря визначає в «береговій зоні» більш активний розвиток, ніж на суходолі, тому вона – більш складне і культурне утворення.

Закон фундаментального (планетарного) дуалізму – це перший, основоположний закон геополітики, який проявляється в географічній будові планети та в історичній типології цивілізації. Цей дуалізм полягає у протистоянні континентальної (*телурократії*) та морської (*таласократії*) могутності. Згідно з цим законом протягом усієї політичної історії людства тривало протистояння континентальних і морських держав: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген, СРСР (нині Російська Федерація) і США тощо. Кардинальна відмінність між телуократичними і таласократичними державами полягає в їх сутності: континентальним державам за їх природою притаманні авторитарні режими, державний вплив на економіку, попрання прав людини, а морським – демократичні політичні режими, розвиток ринкової економіки, дотримання прав і свобод людини. Згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки.

Зіткнення цивілізацій – концепція американського політолога *Семюела Гантінгтона* про можливість зіткнення християнської та мусульманської цивілізацій після руйнації біполярного світу. Викладена в книзі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996 р.). Якщо під час «холодної війни» світ був розділений за політекономічними ознаками на капіталістичні, соціалістичні країни та країни, що розвиваються, то в нинішній час все більшого значення набуває угруповання країн за етнокультурними особливостями. Історія людства повертається до історії цивілізацій. У ХХІ ст. зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Найбільш кровопролитні міжетнічні конфлікти будуть відбуватися вздовж лінії *цивілізаційного розлому*. Конфлікт на межі західної та ісламської цивілізації продовжується вже 1300 років. І це багатолітнє протистояння не зменшується. В якості доленосних для людства конфліктів С.Гантінгтон наводить конфлікти на Балканах і Кавказі. Тенденції етнокультурного регіоналізму та міжетнічних маргінальних конфліктів обумовлені глибокими відмінностями в традиційній моралі, історії та культурі. Поглиблюється взаємодія між народами та посилюється усвідомлення власної цивілізації.

Згідно С.Гантінгтона, пануванню Заходу приходить кінець. Він стверджує: «Захід унікальний, але не універсальний». Віра в західні цінності інших народів аморальна за своїми наслідками. Вчений закликає Захід відмовитися від ілюзії відносно власної універсальності. В епоху поліцентризму відповідальність Заходу

складається в збереженні власних інтересів, а не у вирішенні конфліктів між іншими народами, що не мають ніяких наслідків для Заходу. Враховуючи, що головна небезпека для світу виходить зі сторони ісламської та китайської цивілізацій, Заходу слід заохочувати гегемонію Росії в слов'яно-православному світі. С.Гантінгтон робить прогноз, що наступна світова війна, якщо така відбудеться, буде війною між цивілізаціями. Щоб її усунути, необхідно більш глибоко осягати спільні та відмінні елементи між ним, учитися існувати один з одним.

Ідея континентального блоку – розроблена *К.Гаусгофером*, яка, після заключення пакту Молотова – Ріббентропа (1939), орієнтувала Німеччину на Схід (вісь Берлін – Москва – Токіо). Союз Німеччини з СРСР (концепція «внутрішньої лінії») забезпечив би Німеччині трансконтинентальні комунікації від Рейну до Амуру та Янцзи, вільні від англосаксонського впливу. Німеччина тим самим подолала б крайньо несприятливе «затиснуте» положення між таласократичними державами і гартлендом та отримала вихід до відкритого океану і стала б володіти силою як континентальної, так і океанічної держави. Однак ідеї континентального блоку *К.Гаусгофера* не судилося здійснитися, оскільки Німеччина у 1941 р. напала на СРСР.

Ідея світової політики (Weltpolitik) – сформульована на початку ХХ ст., що включала переділ колоніальних володінь, а також подолання негативних властивостей континентальності Німеччини за рахунок створення флоту за прикладом Великої Британії.

Імперська геополітика – експансіоністська зовнішня політика могутньої держави, що спрямована на розширення сфери свого політичного, економічного, культурного панування у світовому геопросторі чи значній його частині. Полягає у встановленні прямого чи латентного контролю над іншими країнами. Внутрішня імперська геополітика спрямована на забезпечення політичного, економічного, культурного панування «центру» над регіонами, а в окремих випадках – титульної нації над іншими етнічними спільнотами.

Імперська геостратегія – це розробка та обґрунтування стратегічних напрямів, цілей і принципів експансії могутньої держави на міжнародній арені. З прикладної точки зору фактично відповідає зовнішній імперській геополітиці.

Інститут Євро-Атлантичної співпраці – незалежна громадська організація в Україні, що фінансується західними фондами (фонд Сороса, фонд Конрада Аденауера та ін.). Головним завданням Інституту виступає Євро-Атлантична інтеграція України, вступ в ЄС через членство в НАТО. Вносить вагомий вклад у геополітичну переорієнтацію України в прозахідному векторі.

Інформаційна війна – це планомірний інформаційний вплив на всю інформаційно-комунікаційну систему супротивника і нейтральних держав з метою формування сприятливого глобального інформаційного середовища для проведення будь-яких політичних і геополітичних операцій, які забезпечують максимальний контроль над простором. Інформаційна війна – це потужний інструмент інформаційного впливу на громадян без зворотного зв'язку, війна за контроль над знанням, за оволодінням державними інформаційними ресурсами. Виділяються такі різновиди інформаційних війн: командно-управлінська,

розвідувальна, психологічна, економічна, електронна, хакерська, кібервійна. Однією з форм інформаційної війни є боротьба за владу. Сучасні *інформаційні технології* дозволяють перепрограмувати людину швидше й дешевше, ніж знищити.

Ісламська цивілізація – одна зі східних цивілізацій, що базується на трансцендентній волі, що підпорядковує людину. Тут громадська солідарність та індивідуальне самообмеження ставляться вище ніж права та інтереси окремої особистості. Чуттєве сприйняття світу домінує над раціоналістичним підходом, характерним для Заходу.

Ісламський фундаменталізм або іслам політичний (по-арабськи – салафізм) – «повернення до праведних предків», або на «дорогу до Мекки». Є східним аналогом європейської Реформації (опора на духовний шлях і народовладдя). Як політична ідеологія спирається на антикапіталістичні настрої соціальних маргіналів та інших прошарків суспільства, що постраждали від спроб модернізації (*вестернізації*).

Комунікативна вісь («хребет») цивілізації – це комунікативні коридори, вздовж яких досягалася висока оборотність не лише капіталу, але й інформації. Наприклад, великі ріки для єгипетської та китайської цивілізацій, рейнська межа для Західної Європи, торговий шлях «із варяг у греки» для східних слов'ян.

Консенсусна геополітична модель – геополітична основа колишніх (в 90-х рр. ХХ ст.) прозахідних сил у Росії, які трансформувалися у бік помірковано-патріотичних поглядів. Згідно даної моделі, рекомендується уникати крайніх, небезпечних для майбутнього Росії концепцій російського націоналізму, неоєвразійства і західництва. Необхідно орієнтуватися на геополітичну самостійність країни, реалізм і прагматизм зовнішньої політики й ефективно використовувати наявні можливості в Росії для впливу на глобальну геополітичну ситуацію. У межах цього підходу пропонується здійснювати *стратегію балануючої рівновіддаленості* від світових лідерів.

«Континентального блоку» концепція – вчення німецького геополітика *Карла Гаусгофера*, що враховує зміни, які відбулися в політичному світі. Вчений вважав, що занепад колишньої могутності Великої Британії створив благодатні умови для формування нового європейського порядку з домінуючим становищем Німеччини, яка виступає захисником Центральної Європи. К.Гаусгофер розглядав Схід як головний напрям німецької експансії. Він був переконаний, що життєвий простір Сходу дарований Німеччині самою долею. Геополітика стала офіційною доктриною німецького фашизму. К.Гаусгофер писав: «Німеччину звинувачують у тому, що ми втілюємо в життя план із цькування кольорових народів на їх «законних» панів в Індії та Індокитаї... Ми ж у дійсності, ґрунтуючись на праці англійця Маккіндера, пропагуємо в усьому світі ідею того, що тільки міцний зв'язок держав по осі Німеччина – Росія – Японія дозволить нам усім піднятися й стати невразливими перед методами анаконди англо-саксонського світу... Лише ідея Євразії, втілюючись політично в просторі, дає нам можливість для довгочасного розширення нашого життєвого простору».

За схемою К.Гаусгофера новий європейський порядок повинен був стати основою світової політичної системи, що формується на панідеях або

панрегіоналізмі. Основою економічних просторів, що формуються, служать панідеї, які забезпечують ідеологічну базу для регіону. Існуюче в минулому світове «силове поле» очолюване Європою змінилося в зв'язку із формуванням панамериканського й східно-азійського геополітичного простору. Найбільші регіони зі своєю особливою панідеєю розвиваються за меридіональними напрямками: пан-Америка, включаючи Латинську, очолювану США, Велика Східна Азія з Океанією очолювану Японією, пан-Європа з Африкою очолювана Німеччиною, СРСР зі «стратегією теплих морів». У концепції життєвого простору К.Гаусгофера в Євразії виділяються три ареали: Західний (Євроафрика), Осьовий (власне Євразія) та Східний (тихоокеанський). Вчений передбачив геополітичну експансію США по осі Захід – Схід, що «створює основу для найсерйознішої загрози для світу, оскільки вона несе в собі можливість закабалення Сполученими Штатами всієї планети».

«Континентальний блок» – геополітична вісь Берлін – Москва – Токіо. Ідея великого континентального євразійського союзу, яка належала німецькому геополітику *Карлу Гаусгоферу*, знайшла підтримку в японського прем'єр-міністра *Коное Фумімаро*. Важливою зв'язковою ланкою між ними був радянський розвідник Ріхард Зорге, який приїхав у Токіо з рекомендаційним листом від К.Гаусгофера. Після нападу Німеччини в 1941 р. на СРСР ідея континентального блоку стала нездійсненною.

Конфлікт геополітичний – зіткнення протилежних геополітичних інтересів держав чи об'єднань держав. Може проявлятися у формі політичного, економічного, військового, міжнаціонального, міжконфесійного конфлікту. Політичний і економічний конфлікти проявляються в прямому чи переносному зіткненні взаємовиключних інтересів, цілей і стратегій суб'єктів політики й економіки. Військовий конфлікт є однією із форм вирішення міждержавних протиріч при допомозі військової сили. Міжнаціональні й міжконфесійні конфлікти проявляються в зіткненні протилежних інтересів різних етносів і релігій.

Кордон – це справжня чи умовна політико-адміністративна лінія, що окреслює територію певної держави, розділяє сфери дії суверенітетів та визнана суміжними країнами. Становлення й оформлення державних кордонів сучасного типу відбувається в період виникнення і розвитку національних держав. Кордони стають геополітичним оформленням оточуючого «націю-державу» простору. Їх поділяють на природні та штучні. У першому типі роль кордону відіграють перепони, створені самою природою, головним чином гори і ріки, моря й океани. У другому типі це може бути лінія фарватеру ріки, лінії, що прокладені по паралелям і меридіанам (наприклад, кордон між США і Канадою – 1450 миль по 49-й паралелі, чи кордони країн Північної Африки, що прокладені у Сахарі). Штучні кордони є продуктом свідомої творчості людей і взаємодії держав. Політичний кордон завжди штучний. Його утворення складає важливий елемент процесу розвитку держави, хоча вибір ландшафту і середовища існування також залежить від особливостей формування кожного конкретного етносу. Історично кордони були або нав'язані зовнішніми силами, або створювалися у результаті сутичок із сусідніми державами. Незважаючи на політичні, ідеологічні,

лінгвістичні і релігійні розбіжності, державні кордони являють собою єдину норму універсального характеру. Сучасні кордони встановлюються паралельно зі створенням державного механізму, здатного здійснювати суверенітет на певній території й управляти її населенням. Кордон вказує на межі здійснення суверенітету і його проявів: обіг грошей певної держави, призов на військову службу громадян, іноді сфера дії офіційної мови. Кордони визначають ареал формування національної самосвідомості та національної ідентичності, а також виконує символічну функцію позначення рубежів країни. Здатність держави забезпечити їх захист і недоторканність є показником її сили й авторитету у світовому співтоваристві. Державний суверенітет діє в політичних кордонах державної території. Політичний кордон є одночасно зовнішньою оболонкою певної держави і лінією контакту з його сусідами. Кордони виконують важливі геополітичні функції як зовнішнього, так і внутрішнього характеру: розділяють зони дії національних суверенітетів чи обмеження контактів між мешканцями сусідніх держав, служать рубежами передової оборони держав, затримку злочинців, збір мита із ввезених товарів або тих, що ввозяться, контроль за квотами ввезених товарів і міграцією людей, санітарний контроль тощо. У зв'язку з цим дотичні до кордону території, так звані прикордонні зони, мають не лише особливий правовий, але й геополітичний статус. Тут сходяться силові вектори і концентруються національні інтереси різних держав. Найбільша протяжність кордону в Російській Федерації – 60 933 км. Вона має найбільшу протяжність своєї території та єдиною країною, яка межує з 16 державами.

Левіафан – термін *К.Шмітта*, яким позначались «сили Моря» у концепції номосу Землі. Левіафан – одне з двох (поряд з *Бегемотом*) біблійних чудовиськ, що втілює у собі морських тварин. Символ Моря – Корабель, що уособлює рух, динаміку та реальність, ворожу традиційному суспільству.

Леналенд (з англ. Lenalend – земля, що прилегла до басейну ріки Лена) – термін Г.Макіндера, що позначає північно-євразійські території на схід від ріки Єнісей аж до узбережжя Тихого океану та Крайньої Півночі. Це територія Сибіру, що багата на корисні копалини, але малонаселена й слабо освоєна через суворі кліматичні умови. В своїх пізніх працях Г.Макіндер приділяв цій території особливу увагу, вважаючи, що ці землі належать не *телуократичним*, а *таласократичним* зонам впливу. Однак у 1943 р. у статті «Круглий світ і досягнення миру» він виключив Леналенд зі складу *Гартленду* й відніс його до «поясу кинутих земель», що оточує Гартленд зі сходу, півдня та проходить далі в Сахару. В нинішньому часі тут розташована одна з Великих економічних пустель світу.

Лінії розломів – геополітичне поняття, що з'явилося в 1990-х рр., було запозичене з термінологічного словника геологічних наук. Першим активно впроваджувати в геополітичну теорію поняття «лінії розломів» почав норвезький вчений, засновник Інституту дослідження миру в м.Осло (1958 р.) *Йоган Галтунг*. Він пропонує розглядати лінії розломів як протистояння між людиною і природою, чоловіком і жінкою, віковими групами й поколіннями, расами, класами, націями, територіями, наддержавами й іншими елементами геополітичними системами. Американський вчений *С.Гантінгтон* у своїй

концепції зіткнення цивілізацій активно використовує поняття «лінії розломів», які трансформовані в реальні відмінності між цивілізаціями, сформовані їхньою власною історією, релігією, мовою, традиціями та самоідентифікацією людей. Він виокремлює такі лінії розломів, що склалися історично: 1) на загальносвітовому рівні – між західною та ісламською цивілізаціями; 2) в Європі – між західною та православно-слов'янською цивілізаціями, між західною та ісламською цивілізаціями; 3) в Азії – між ісламською та індуїстською цивілізаціями, між західною та японською цивілізаціями; 3) в Африці – між західною та африканською цивілізаціями, між ісламською та африканською цивілізаціями.

Головна лінія розлому на європейському континенті проходить по східному кордону західної цивілізації та проводити вздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між країнами Балтії і Росією, через Білорусь, Україну й Румунію, а далі по кордону Сербії з Угорщиною та Хорватією до Адріатики через Боснію та Герцеговину. У цьому випадку Білорусь, Україна й Румунія виступають як «держави-розломи», території яких тяжіють чи то до західної, чи до православної цивілізації.

«Міжмор'я» – польський геополітичний проект реорганізації східноєвропейського простору Юзефа Пілсудського після Першої світової війни. Передбачалося створення під егідою реанімованої Речі Посполитої конфедерації, яка включала би Польщу, Україну, Білорусь, Литву, а також, у розширеному варіанті ще Естонію, Латвію, Молдову, Угорщину, Румунію, Чехословаччину та Югославію. «Міжмор'я» простягалося б від Балтійського моря до Чорного та Адріатичного. Відновлення в новому вигляді Речі Посполитої, вважав Ю.Пілсудський, дасть змогу новоствореним державам Центральної Європи уникнути домінування Німеччини або Росії.

Нині проект «Міжмор'я» виглядає як розширене поняття Центрально-Східної Європи. Однак теперішня основна її ідея полягає в диверсифікації поставок нафти й газу для подолання залежності від імпорту з Росії. Тому цей проект має значення як регіон, що пов'язує Польщу через Україну (нафтопровід «Одеса – Броди»), Чорне море й Кавказ із каспійськими й середньоазійськими джерелами енергетичної сировини.

Міжнародні транспортні коридори (МТК) – надзвичайно складна технологічна система, що концентрує на генеральних напрямках транспорт загального користування (залізничний, автомобільний, морський, трубопровідний) і телекомунікації. Концентрація матеріальних, фінансових та інформаційних потоків, висока якість обслуговування й розмаїття наданих послуг забезпечують прискорення обертання капіталу й синхронізації проходження товарів, документів і грошей в умовах преференціального режиму. МТК, які складаються з кількох транспортних модулів, називають також мультимодальними (чи інтермодальними) транспортними коридорами. Для реалізації проектів міжнародних транспортних коридорів необхідні не лише капітали, але й політична воля. Ефект функціонування МТК досягається в єдиному митному й економічному просторі. Крім того, країна, що виступає з ініціативою створення МТК, повинна володіти певною геополітичною могутністю.

Модель планетарного просторового поділу – розроблена британським географом *Г.Макіндером* і вперше оприлюднена в 1904 році у доповіді «Географічна вісь історії». Модель складається з трьох елементів: 1) *гартленд*; 2) *внутрішній півмісяць*; 3) *зовнішній півмісяць*.

Мондіалізм (з фр. *lemond* – світ) – геополітична ідеологія Єдиного Світу. В кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. концепція *атлантизму* переросла в теорію мондіалізму. Зміст мондіалізму полягає в ствердженні неминучості повної планетарної інтеграції, глобалізації, злиття всіх держав, народів і культур в єдине планетарне утворення із встановленням «Світового Уряду» («уніформний світ») для забезпечення мирного і прогресивного розвитку людства. Ця геополітична ідеологія передбачає знищення расових, релігійних, етнічних, національних і культурних кордонів, формування світової економічної системи транснаціональними суб'єктами підприємницької діяльності. Мондіалістські ідеї вже давно існують у вигляді філософських доктрин. Вони висловлювалися вченими, письменниками та політичними діячами минулого – І.Кантом, О.Контом, Г.Е.Лессінгом, Ф.М.Достоевським, Ф.Ратцелем, С.Родсом та ін. Як правило, переважали ідеалістичні уявлення про спроможність Світового Уряду припинити війни і ворожнечу, встановити мир у всьому світі, забезпечити прогрес усього людства. Комуністична ідеологія по суті є також мондіалістською. Про створення Сполучених Штатів Світу, які повинні були стати наслідком світової революції, на початку ХХ ст. висловлювався В.І.Ленін. Ця концепція знайшла відображення у гаслах: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», світової революції, «американського століття», конвергенції (зближення, злиття) капіталізму і комунізму. У ХХ ст. мондіалізм став однією з теоретичних засад зовнішньої політики США, обґрунтування їх намірів на світове панування. Під патронатом Сполучених Штатів були створені численні мондіалістські організації, головні з яких: «Рада з міжнародних відносин» – С.F.R. (з 1921 р.), Більдерберзький клуб (з 1954 р.), «Тристороння комісія» – «Трилатераль» (з 1973 р.). Остання має на меті об'єднати під егідою атлантизму й США головні центри світової економіки (Англо-Америку, Західну Європу та Японію) і встановити панування над усім світом.

Морська могутність – це сукупність природно-географічних характеристик, могутності військового, торгового та інших флотів, а також розвинутої берегової інфраструктури. Забезпечує контроль Континенту й відкритість економіки держави до світових ринків і ресурсів морів й океанів. Наявність сучасного ракетно-ядерного надводного й підводного флотів забезпечує захист економічних інтересів держави в Світовому океані. Втрата морської могутності може призвести до руйнування комунікаційного каркасу держави – головних морських портів, зменшення або повне припинення транзиту вантажів, втрата містоформуючих функцій портових міст. У кінцевому рахунку, це призводить до погіршення геостратегічного становища країни, її можливості світогосподарської інтеграції. Руйнація геополітичної осі суша – морські простори може призвести до посилення відцентрових тенденцій у прикордонних районах.

Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) – державний аналітичний інститут при Президентові України. Створено Указом Президента України від 4 березня 1992 р. Інститут є науково-дослідною установою аналітичного й прогностичного спрямування при Президентові України, Секретаріаті Президента України та дослідження фундаментальних проблем розвитку українського суспільства. Завдання НІСД полягають у забезпеченні наукової роботи у галузі стратегії геополітичного, соціально-економічного, державно-адміністративного, військово-політичного та духовного розвитку України. Структура установи складається з головного інституту (м. Київ) та регіональних філій у містах Дніпропетровську, Львові, Одесі, Харкові, а з 1998 р. в Донецьку, Сімферополі й Ужгороді, які проводять спеціалізовані наукові дослідження та постійний моніторинг суспільно-політичної ситуації у відповідних регіонах. Напрями досліджень: національна безпека й геостратегічні інтереси України; соціально-економічні та політичні аспекти розвитку держави; загальні проблеми національної безпеки; воєнна політика; зовнішньополітична стратегія України; суспільно-політичні процеси в Україні; соціально-економічна стратегія та економічна безпека; регіональні проблеми; екологічна безпека; системне моделювання та оцінка стану національної безпеки; інформаційні технології та аналіз інформаційного середовища.

Неомондіалізм – це сукупність сучасних геополітичних концепцій створення планетарної, загальносвітової держави на засадах ліберальної демократії та ринкової економіки (Демократія + Ринок) внаслідок розвитку процесів політичної, економічної, соціальної, культурної глобалізації. Наприкінці ХХ ст. *мондіалізм* з урахуванням новітніх тенденцій розвитку світу трансформувався в неомондіалізм. Неомондіалістські концепції запропонували такі вчені як *Френсіс Фукуяма* («кінця історії»), *Жак Атталі* («ери грошей»), *Карло Санторо* («посткатастрофічного мондіалізму») та ін.

«Осьова епоха» – «вісь світової історії», час народження філософії та світових релігій (приблизно 800 – 200 рр. до н.е.) Поняття запропоноване Карлом Ясперсом. У цю епоху становлення загальнолюдської комунікації людина усвідомлює свої межі. При зустрічі раніше розділених локальних культур виникає справжній духовний зв'язок між народами. Утворюється *багатовимірний комунікаційний простір* різномасштабних просторово-часових процесів, межі якого проходять через географію та душі людей. «Осьова епоха» завершується створенням найбільшої комунікації Стародавнього світу – *Великого шовкового шляху*.

Перехресне поле – термін російського геополітика *К.В.Плешакова*; геопростір на який претендують дві чи більше суміжних держав. До таких просторів належать великі території, такі, наприклад, як у минулому Ельзас і Лотарингія між Францією та Німеччиною, нині Кашмір між Індією та Пакистаном, Крим між Україною та Росією.

Політична географія – міждисциплінарна, суспільно-географічна наука, що вивчає формування політичної карти світу, геопросторову організацію політичного життя суспільства, утворення і розвиток геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів, їх територіальну структуру та взаємозв'язки.

Політична геоекологія – межева наукова дисципліна, що досліджує політичні аспекти просторових процесів взаємодії між суспільством і природою на різних ієрархічних рівнях, вплив політичних процесів на геоекологічну ситуацію тощо.

Політична геокультурологія – межева наукова дисципліна, що досліджує вплив різноманітних географічних факторів на формування політичної культури населення територіально-політичних систем, просторові процеси розвитку політичної культури окремих соціальних, етнічних, релігійних груп, їх взаємодії в державах і регіонах.

Політична глобалізація – це процес міждержавної взаємозалежності, коли політичні події (конфлікти, політична боротьба, вибори), що відбуваються у тій чи іншій країні можуть набувати глобального значення і зачіпати інтереси інших держав.

Політична карта світу – відображення (модель) геопросторової політичної організації суспільства у глобальному масштабі; модель територіально-політичної організації світу, структурними елементами якої є держави, міжнародні організації, залежні країни, національно-визвольні рухи тощо. У вузькому розумінні – географічна карта із позначеними на ній державами.

Політичний ландшафт – геопросторовий комплекс, який є по суті проекцією на певну територію історичної і сучасної політичної приналежності, що знаходить відображення в типі природокористування, способі господарювання, системі розселення, розміщенні комунікацій тощо. Географічна інтерпретація розташування політичних сил.

Прикордонне (периферійне) поле – термін російського геополітика *К.В.Плешакова*; геопростір, який знаходиться під контролем даної держави, однак не освоєний нею у достатній мірі в політичному, економічному, культурному, демографічному та інших відношеннях, щоб злитися з *ендемичним полем*, тому право контролю даної держави над цим полем може заперечуватися іншими державами. Часто таким полем виступають простори, населені національними меншинами. Сусідні держави іноді ставлять під сумнів належність цих територій, але все-таки не розглядають їх як свої. До таких полів можуть бути зараховані азійські, північно-східні й далекосхідні регіони Росії, а також Кавказ, Калінінградська область.

Простір – основне поняття геополітики, яке враховує її якісні категорії. Виділяються різноманітні типи багатовимірного комунікаційного простору (геополітичний, геоекономічний, соціокультурний, духовний, конфесіональний, інформаційний, географічний, повітряний, космічний та ін.). Простір може бути розколотим, важким, розбіжним, приреченим, зібраним, привабливим. Подолати простір можна лише в духові, а фізично підкорити – шляхом мирної колонізації чи «вогнем і мечем».

Простір як фактор сили – термін німецького вченого-геополітика *К.Гаусгофера*, згідно з яким основні економічні та політичні проблеми Німеччини після Першої світової війни зумовлені несправедливими і тісними кордонами, отриманими внаслідок Версальського договору (1919 р.).

Рімленд (з англ. Rimland – дуга, «окраїнна земля», берегова зона) – термін *Г.Макіндера* та *Н.Спайкмена*, яким позначається проміжна (берегова), контактна зона суша-море між гартлендом (Континентом, центральною землею) і морями, тобто берегові території Євразії, що тяжіють до морського типу існування. Ця зона відповідає за географічним місцерозташуванням *внутрішньому півмісяцю Г.Макіндера*. Вона включає прибережні держави Євразії, які, на думку *Н.Спайкмена*, утворились у результаті наступу кочових племен із глибин материка. Ця берегова зона є ключовим регіоном, ареною конфлікту між континентальними і морськими державами, яка підлягала інтегрованому контролю, оскільки тут здійснюється протистояння між океанічною гегемонною державою (США) і власником гартленду (СРСР). Модель *Н.Спайкмена* отримала назву «гартленд-рімленд». На його думку, саме рімленд, а не гартленд, як твердив *Г.Макіндер*, являє собою ключ до світового панування. Від неї надходять імпульси до простору (гартленду), отже «той, хто домінує над «береговою зоною», той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках». Рімленд виступає поясом, прикордонною зоною, або кордоном. Морські прибульці бачать берег не як лінію для самого материка, а як територію, яку можна відірвати від континентальної маси, перетворити на базу, опорний пункт, торговий, військовий плацдарм (напіванклав) для подальшого наступу на суходіл. Контроль над рімлендом призводить до протистояння в береговій зоні, де ведеться велика перманентна війна континентів (Велика Гра). У класичній геополітиці рімленд виступає зоною дотику, контактною зоною протистояння Моря і Континенту, плацдармом для геополітичної експансії. В геоекономіці – контактна зона між різними господарськими системами (наприклад, вільні економічні зони). В цивілізаційній геополітиці – енергонасичені «береги» багатовимірного комунікаційного простору між цивілізаціями, де взаємодіють (конфліктують) різні якості.

Після Другої світової війни, відповідно до цієї моделі, в США формувалася політика стримування комунізму. Стимування «фортеці» (Радянський Союз, країни Варшавського договору) з боку США здійснювалося утворенням антирадянських військових блоків вздовж рімленду: НАТО в Європі, СЕНТО в Західній Азії і СЕАТО в Східній Азії. Протистояння чергувалося великими й малими конфліктами в Берліні, Кореї, Близькому Сході, у В'єтнамі, Камбоджі й Афганістані.

Рубіжної комунікативності концепція – уявлення про граничну енергетику *багатовимірного комунікаційного простору*, що викладені в працях українського вченого В.О.Дергачова «Розпечені рубежі» (1998 р.), «Геополітика» (2000 р.) і «Геоекономіка» (2002 р.). У реальному світі поля природних, політичних, економічних, соціокультурних та інформаційних комунікацій не співпадають в географічному просторі й, накладаючись один на одного, утворюють рубіжні зони, що володіють творчою чи руйнівною енергетикою.

Світова гегемонія – геополітичне домінування однієї з держав у міжнародних відносинах, включаючи військово-політичну й економічну сферу. *П.Тейлор* виділяє три геоекономічні цикли гегемонії у новій історії: Голландії (середина XVII ст.), Великої Британії (середина XIX ст.) і США (середина XX

ст.). Гегемонія базується на досягненні *великою державою* економічної переваги, коли виробнича, торгова й фінансова діяльність однієї держави стають більш ефективними, ніж в інших. Економічна перевага стимулює військово-технічну й геополітичну гегемонію в світі.

Світова геополітична система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів та їх елементів (держав, міжнародних організацій, недержавних акторів), що утворюють певну цілісність.

Світовий Острів – термін уведений в геополітику *Г.Макіндером*, що є важливим структурним елементом його моделі, який позначає цілісний континентальний масив – Євразію з географічною віссю історії. Завдячуючи своєму географічному положенню, Світовий Острів неминуче повинен стати головним місцем розташування людства на планеті.

Світовий (міжнародний) порядок – це геополітична структура світу (міжнародних відносин) на найвищому (глобальному) рівні, яка відображає на світовій арені баланс співвідношення силових полів через взаємодію держав. Формується структура світу на конкуренції національних інтересів та співвідношенні національних сил, абазується на трьох класичних моделях – біполярній, багатополлярній і однополлярній. Біполярний світовий порядок утворився після Другої світової війни з існуванням двох антагоністичних полюсів (США та СРСР) і був характерний періоду «холодної війни». Найбільш кровопролитне ХХ століття в історії людства, яке забрало шляхом війн і тотального геноциду більше 170 млн життів, закінчилося прогнозами на майбутнє про мрію Заходу про встановленню Єдиного світу та Єдиної світової економіки. Уявлення про світовий порядок ґрунтуються на збереженні глобального одноосібного лідерства США. Найбільш радикальні концепції передбачають століття торжества американської суспільної моделі й *транснаціональних корпорацій*. За іншими прогнозами прийдешнє століття буде століттям Китаю. Багатополлярний світовий порядок передбачає співіснування декількох геополітичних полюсів.

Світовий океан – цілісний водний простір Землі. Площа Світового океану – приблизно 361 млн км квадратних, а об'єм вод близько 1300 млн км кубічних. Значення Світового океану в житті людства величезне: як однієї з найголовніших складових географічної оболонки нашої планети, як місця розташування найважливіших «артерій» транспортного сполучення, як джерела різноманітних ресурсів (біологічних, мінеральних, енергетичних) тощо. Простори Світового океану за їхнім правовим режимом поділяються на: державні території; території з міжнародним режимом; території зі змішаним режимом.

Світовий Острів – термін уведений в геополітику *Г.Макіндером*, що є важливим структурним елементом його моделі, який позначає цілісний континентальний масив – Євразію з географічною віссю історії. Завдячуючи своєму географічному положенню, Світовий Острів неминуче повинен стати головним місцем розташування людства на планеті.

«Серединна Європа» (Mittleuropa)– геополітична концепція Центральної Європи, яка відображає намагання Німеччини до розширення життєвого простору

за рахунок сусідніх держав і створення виходу до Середземного моря та на Близький Схід. Ці ідеї віднайшли своє відображення в однойменних працях географа Й.Парча (1906 р.) та публіциста Ф.Наумана (1915 р.). За аналогією зі Священною Римською імперією Ф.Науман відводить Німеччині панівні позиції в центральноєвропейській спільноті: «Серединна Європа буде мати німецьке ядро, добровільно використовувати німецьку мову, яку знають у всьому світі та який вже є мовою міжнародного спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна із самого початку висловлювати терпіння та гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею». До «німецького ядра», на думку Ф.Наумана, повинні приєднатися малі країни, які не здатні вижити без союзу з великими державами. Тому необхідне приєднання до Серedinної Європи балканських країн та Італії. Нова конфедерація повинна крім оборонних питань займатися економічною стратегією на основі формування центрально-європейського спільного ринку.

Таласократія(з гр. влада при допомозі моря) або *Море*– морська сила, морська могутність держав, які володіють потужним військово-морським і торговим флотом. В геополітиці асоціюється з торгівельною цивілізацією, нині з англо-американським світом. Характеризується динамічністю та прихильністю до технічного прогресу. Їй притаманний індивідуалізм, дух збагачення і підприємництва. Індивідуум, який перебуває серед водної стихії в екстремальних умовах, може вижити завдяки такому типу особистості. Тому індивідуум, який здатний до підприємництва, діловитості та нестандартних рішень, являє собою найвищу цінність. Відповідно, такий тип людей досить вільно ставиться до юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває у морі, де діють закони морської стихії. Мешканці моря, на відміну від мешканців суходолу, розвиваються активніше, легко змінюють моральні та культурні цінності, зберігаючи лише одну настанову – стремління йти вперед, до нових відкриттів, пригод, збагачень. Приклади таласократії: стародавні Фінікія, Афіни, Карфаген, середньовічні Венеційська та Генуезька республіки, Іспанія, Португалія, Велика Британія, США.

Телурократія(з гр., влада при допомозі землі) або *Континент*– сухопутна сила, континентальна могутність держав, що обумовлена їх віддаленістю від відкритих морів. Такі держави володіють чисельною та могутньою армією. У геополітиці характеризується чітко визначеними кордонами, фіксованим простором, способом життєдіяльності населення, стабільністю її якісними орієнтаціями, що проявляються в осілості, обмеженості у виборі застосування праці, консерватизмі, суворих моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковуються народи, держави, імперії. Суша – це те, що завжди міцне, стійке, стабільне. Ця стабільність формує твердість моралі і закону, твердість традицій, які закріплюються в суспільній свідомості, передаються у спадок, формується кодекс етичних норм і принципів. Сухопутним народам, особливо осілим, близьке почуття колективізму, на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємництва, що характерне для *таласократії*. В управлінні великими і малими групами в телурократичній державі панує принцип ієрархичності.

«Теорія доміно» – це просторова геополітична модель, що набула поширення в США у період «холодної війни» та була складовою «політики стримування». Названа так В.Ростоу, М.Тейлором і Р.Макнамаром. Згідно цієї теорії «падіння» однієї країни, з капіталістичної системи, неминуче призведе до збитків національних інтересів США у сусідніх країнах. Наприклад, втрата Камбоджі (Кампучія) призвела до посилення ризику в Тайланді, Малайзії та інших суміжних країнах регіону (Індокитай).

Теорія циклів світової гегемонії – розроблена британським географом П.Тейлором, який вважає, що світова гегемонія будь-якої країни – це дуже рідкісний феномен. Вона траплялася лише три рази: 1) гегемонія Нідерландів у середині XVII ст.; 2) Британська гегемонія у середині XIX ст.; 3) гегемонія США в середині XX ст. Геополітичні гегемонії, за П.Тейлором, полягають у практично абсолютному домінуванні однієї з держав у міжнародній системі відносин у трьох сферах життя: економічній, політичній та ідеологічній. В основі гегемонії великих держав лежить досягнення перш за все економічної переваги. На цьому шляху країна-гегемон проходить три стадії: 1) держава-гегемон досягає переваги в ефективності виробництва над своїми суперниками, що відбувається за рахунок створення нових монопольних продуктів шляхом нововведень та розширення попиту; 2) торгівельні представники країни-гегемона створюють їй переваги у світовій торгівлі; 3) банкіри держави-гегемона добиваються фінансового домінування у світовій економіці. Коли виробнича, торгівельна і фінансова діяльність однієї держави більш ефективні, ніж у всіх її суперників, тоді держава стає світовим гегемоном. Такі держави, за П.Тейлором, отримують можливість домінування у міждержавній системі без загрози перетворення їх в імперії, шляхом створення балансу сил, який усуває створення ворожої коаліції, яка могла б загрожувати їх геополітичному лідерству. Держава-гегемон розповсюджує ліберальні ідеї, які широко сприймаються всією світовою системою. Після зростання і становлення гегемонії держави йде поступовий її занепад. Лібералізм держави-гегемона дозволяє суперникам копіювати технічні досягнення і намагатися перескочити ефективність її виробництва. З часом держава-гегемон втрачає лідируючі позиції спочатку у виробництві, а потім у торгівлі та фінансах. За П.Тейлором, істинна гегемонія ґрунтується не на завоюваннях колоніальних просторів, а на світовій монополії у виробництві, торгівлі та фінансовій сфері. Зростання і занепад держави-гегемона визначає тривалість «гегемоністського циклу». Гегемоністські цикли включають довготривалий контроль за капіталовкладеннями на світовому ринку, який багато у чому підтримує існування влади гегемона. Ці капіталовкладення створюють світ-системну інфраструктуру. Широка система транспортних та інших комунікацій і фінансових мереж є обов'язковою умовою гегемонії. Існує також необхідність у розгалуженій мережі дипломатичних представництв і військових баз по всьому світу. Крім того, П.Тейлор стосовно зміни світових порядків увів поняття «геополітичної динаміки». Він виділив два світових порядки: 1) світовий порядок боротьби за британську спадщину (1907-1945 рр.); 2) світовий порядок «холодної війни» (1947-1989 рр.). Після чергового перехідного періоду відбувається формування нового світового порядку.

«Товариство Туле» – прообраз таємного ордену, який ставив своєю ціллю відродження німецького рейху на принципах раси й романтизованого *окультизму*. З членами Товариства зустрічався нікому ще невідомий *Адольф Гітлер*. Міф про легендарну країну Туле (територія Монголії з Тибетом) розповідає про існування в глибині тисячоліть великої гобійської цивілізації аріїв. Так, із азійських глибин на озброєння нацистської ідеології було взято міф про прабатьківщину німців і містичне серце світу, володар яких здобуде планетарну владу. Священний для буддистів символ вічного коловороту життя трансформувався в нацистську свастику. Див. також: *Агарті, Шамбала*.

«Хто володіє інформацією, той володіє світом» – нова концепція світового панування. Білл Гейтс, засновник комп'ютерної імперії «Майкрософт Корпорейшн» і найбагатша людина в світі (статок більше 100 млрд доларів), вважає, що якщо тебе нема у світових електронних мережах, то ти не існуєш у Світі. Під тиском інформаційних технологій гроші втрачають колишню владу. Конкурентоздатність все більше й більше визначається не фінансовими, а інтелектуальними ресурсами. Це в свою чергу дає принципову перевагу економіці США перед іншими країнами, які у більшій мірі залежать від спекулятивного капіталу фондового ринку та, відповідно, від світових фінансових потрясінь.

Цивілізаційна геополітика – новітній напрям геополітики, що досліджує культурно-цивілізаційні коди, притаманні народам певних цивілізацій, та їх вплив на геополітику відповідних держав. Цивілізаційна геополітика долає традиційну обмеженість географічного й економічного детермінізму за рахунок розширення набору базисних факторів, які визначають поведінку держав на міжнародній арені. На відміну від формаційного підходу робить ставку на стійкість культурно-генетичних кодів і архетипів. Історія засвідчує, що світові цивілізації здатні встояти проти будь-якого зовнішнього виклику, якщо зберігається її менталітет, моральні цінності (центр у душі). Методологічним фундаментом цивілізаційної геополітики є *геофілософія*.

**ПОРТРЕТИ КЛАСИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ
І ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ**

Ратцель Фрідріх (1844-1904) – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельзберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміна «екологія». Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф.Ратцеля, стало об'єднання Німеччини в 1871 р. Переповнений почуттям національної гордості, він все більше уваги приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф.Ратцель відвідав Угорщину, Трансільванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В.Дергачов підмітив, що «в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля зародились уявлення про особливості заселення і господарського засвоєння географічних районів в умовах етнічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади загарбницького використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу». В 1876 р. Ф.Ратцель захистив дисертацію на тему «Еміграція в Китаї». З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцігу. Опублікував багато праць, серед яких основними є «Земля і життя. Порівняльне землезнавство», «Народознавство» та «Політична географія».

Свої наукові погляди Ф.Ратцель узагальнив у праці «Політична географія» (1897). Політико-географічний аналіз у рамках антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М.Мироненко вірно відзначав, що «згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це виявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв'язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями». На основі еволюційної теорії Ф.Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці «Земля і життя» Ф.Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов'язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв'язку. Воду та повітря Ф.Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як «початок всесвітньої історії людства». Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна

сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф.Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкненого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф.Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють здоров'ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак це не стосується тропічного клімату, який завдяки незначним коливанням температури, діє на сонливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці «Народознавство (Антропогеографія)» Ф.Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: «Народознавство повинно не тільки знайомити нас з людством, яким воно є тепер, але також з'ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства». Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак без перебільшення можна твердити, що Ф.Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. «Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, – констатує вчений, – ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв'язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватора. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лука, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики».

Ф.Ратцель доводить, що між півднем і північчю велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: «... Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – М.В., В.П.), охоплюючи вищі щаблі розвитку». Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф.Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф.Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою, а людина – громадянин землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот, пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густота населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства.

Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40, а інколи від 100 до 300 чоловік на квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густина населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азіатській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густина сягає 10 тисяч, а в європейській смузі, при сприянні промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф.Ратцель, більш розвинутіша культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад занепаду і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинутішої культури.

Значну увагу Ф.Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є «живим організмом», який «укорінений в ґрунті». «Нормальною державою» Ф.Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратцелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції «непорушності кордонів». Отже, державі, як живому організму, притаманні не закостенілість у разі і назавжди визначених кордонах, а стадії народження, зростання і вмирання, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф.Ратцеля до сформулювання «закону експансії», який він виклав у книзі «Про закони просторового зростання Держав» (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та змін в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гирла річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходиться до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф.Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф.Ратцель розвинув ідею протиборства між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав, що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважав дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф.Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко і М.Михальченко констатували: «Саме

він виокремив категоріальний каркас й заклав головні принципи, які згодом узагальнилися до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф.Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений пронимецький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як «життєвий простір», який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької) держави». На думку К.Гаджієва, «головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави, виходячи з географічного становища займаного нею простору».

Література: Ратцель Фридрих. Народоведение. *Классика геополитики*. XIX век. М.: АСТ, 2003. С. 53-182; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 33-38; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 40-46; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 196-197; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 265; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 799; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 11-12; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 36-40; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 11.

Гаусгофер Карл (1869-1946) – один із засновників німецької та світової геополітики. Сучасні дослідники справедливо вважають К. Гаусгофера одним із засновників німецької геополітики. Він був визначним вченим, який відзначався фантастичною працелюбністю, володів унікальною майстерністю читання лекцій, був людяним і добропорядним. Необхідно погодитись з А. В. Васильченком, що «будучи переконаним німецьким патріотом, він ніколи не опускався до рівня паннімецького шовінізму». Ці думки також розділяє британський дослідник з Університету Лафборо М. Геффернен. «У геополітиці Гаусгофера веймарського періоду расове теоретизування було здебільшого відсутнє. – констатує вчений. – Антисемітизм, що відігравав настільки важливу роль у нацистській ідеології, не справив помітного впливу на його праці (і навіть його дружина Марта була наполовину єврейкою). Головні зацікавлення Гаусгофера були пов'язані з простором й територією, а не з расою чи етносом. Його бачення Центральноєвропейської федерації (з Німеччиною в ролі панівної держави) було мультиетнічним, як і його ширші погляди стосовно Євразійського панрегіону, який він розглядав як транс культурну та позарасову область, засновану на союзі рівних у широкому сенсі партнерів».

К. Гаусгофер часто згадується на сторінках численних монографій про Гітлера і німецький нацизм. Німецький дослідник В. Мазер відзначав, що «знайомство Гітлера вже у 1924 р. з теоріями Ратцеля, Гаусгофера і Макіндера про життєвий простір підтверджують не тільки його численні висловлювання в «Майн Кампф», але й аспекти його політики світового панування». В іншій своїй монографії В. Мазер писав, що К. Гаусгофер іноді відвідував Гітлера і Гесса, які після невдалої спроби державного перевороту 1923 р. перебували в ув'язненні.

Доведено, що вчений передав Гітлеру працю Ф. Ратцеля «Політична географія», яку останній використав під час роботи над «Майн Кампф». Мемуаристи й історики по-різному трактують вплив К. Гаусгофера на Гітлера. Негативно до вченого відносився особистий прес-секретар Гітлера Е. Ханфштагль. На сторінках його книги спогадів про події 20-30-х років автор стверджував, що Гітлер «опинився під великим впливом баварського генерала Гаусгофера, який деякий час виконував обов'язки на Далекому Сході і повернувся звідти фанатичним японофілом». Е. Ханфштагль геополітичну концепцію К. Гаусгофера називає «повною нісенітницею», а самого вченого «геополітичним фантазером». Він переконаний, що саме К. Гаусгоферу вдалося переконати Гітлера у необхідності подальшої співпраці з Японією. Про вплив К. Гаусгофера на Гітлера писав німецький історик І. Фест. Англійський історик Х. Тревор-Ропер доводив, що К. Гаусгофер «пропагував і розвивав у Німеччині ті доктрини Євразійської сухопутної імперії, які... досить швидко вдалося використати для...німецького завоювання Росії».

Нерідко сучасні дослідники намагаються перебільшити роль К. Гаусгофера щодо його впливу на формування світогляду Гітлера. Особливо це стосується публікацій про окультизм Третього рейху, участь К. Гаусгофера в різноманітних таємних товариствах (товариство «Туле», орден Зеленого дракона, товариство «Вріль»), масонських ложах тощо. Вважаємо, що такі факти не підтверджуються джерелами, а дуже часто є вигаданими. У цьому відношенні ми поділяємо думку одного з найкращих біографів К. Гаусгофера А. Васильченка: «Сумнівні зв'язки Гаусгофера з Гурджієвим, товариством «Вріль» і, звичайно ж, товариством «Туле» вже давно стали «суспільним здобутком» із галузі історично-фантастичної літератури. Далеко не в кожній книзі цього жанру можна знайти згадки про Рудольфа фон Зеботтендорфа, Дітріха Еккарте чи Вольфрама Зіверса, але там обов'язково присутня фігура Карла Гаусгофера. Ніби саме Гаусгофер посвятив Гітлера у «таємні науки», коли відвідав його під час ув'язнення в фортеці Лансберг. Однак якщо ми спробуємо зіставити ці вигадки з реальним життям генерала і професора геополітики, то побачимо, що легенди фактично не мали нічого спільного з дійсністю. Для того щоб зрозуміти їх нікчемність, достатньо поглянути на біографію Карла Гаусгофера... Гаусгофер ніколи не був у Тибеті, не входив ні до товариства «Туле», ні до товариства «Вріль» (факт існування якого до цього часу взагалі не доведено). Він не посвячував Гітлера у «тайні науки». Він взагалі зустрічався з Гітлером у період з 1922 до 1938 рр. не більше десяти разів».

Постать і геополітичну концепцію К. Гаусгофера досліджували українські й російські вчені К. Гаджієв, О. Дугін, М. Нартов, М. Дністрянський. «Завдяки популярності ідей К. Гаусгофера в нацистській Німеччині найбільш виражено простежується злиття геополітики як агресивної експансіоністської ідеології та практики зовнішньополітичної діяльності держави. – констатує М. Дністрянський. – І хоча роль К. Гаусгофера у формуванні геостратегії нацистської Німеччини не слід перебільшувати, особливо напередодні Другої світової війни, все ж саме його діяльність призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики». Не можна заперечувати твердження дослідника, що «незважаючи на велику кількість публікацій (понад 400), оригінальних ідей та методологічних

підходів у К. Гаусгофера не так вже й багато, та ще й догоджаючи політичній кон'юктурі, він часто змінював свої погляди». Постать і наукову спадщину К. Гаусгофера вивчали через призму розвитку окремих геополітичних шкіл і напрямів світової політичної думки. Побачили світ публікації про контакти німецького вченого з відомим радянським розвідником Р. Зорге.

Карл Гаусгофер народився в Мюнхені у баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К. Гаусгофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. У роки Другої світової війни К. Гаусгофер одержав ранг бригадного генерала.

У 1908-1910 рр. обіймав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження «Дай Ніхон» («Велика Японія») було присвячене геополітиці Японії й видане в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. У дисертації та опублікованій монографії К. Гаусгофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав «Прусія Сходу». Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму протиположність Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов'язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К. Гаусгофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К. Гаусгофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта як офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Гаусгофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. У недалекому минулому К. Гаусгофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з'явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Гаусгофером: «Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Гаусгофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Гаусгофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого

Сходу, крім того, Зорге не без підстав міг розраховувати на інтерес професора щодо його необмежених знань з проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Гаусгофер у своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Гаусгофера, чи не зацікавлений він у спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу «Цайтшриффт фюр геополітик». Курт Фовінкель, який після Гаусгофера редагував журнал, писав: «... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Гаусгофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звітні статті для «Цайтшриффт фюр геополітик». Поскільки Гаусгофер, як завжди, відчував себе тісно пов'язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Гаусгофером у Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і низку тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від'їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...».

Уже за першими статтями Ріхарда Зорге, які невдовзі з'явилися на сторінках «Цайтшриффт фюр геополітик», можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Гаусгофером. Статті називалися «Перетворення в Манчжоу-Го», «Японські збройні сили. Їх місцеположення», «Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії» тощо. Головний геополітик нічого не підозрював, тому скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Усе це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Гаусгофера та інших авторитетів, з повною впевненістю вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Уже згадуваний К. Фовінкель пригадував, що «час від часу Зорге надсилав рукописи професору Гаусгоферу в Мюнхен; звітні я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Гаусгофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль».

У 1921 р. К. Гаусгофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал «Цайтшриффт фюр геополітик». У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації «Об'єднання на захист німців за кордоном» в Баварії. У цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Гаусгофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й. Ріббентропом, Й. Гебельсом, Г. Гімлером, вже не кажучи про свого учня – «наці номер три» Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого «пивного путчу» Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замському будинку Гаусгофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Відомо про першу зустріч К. Гаусгофера з Гітлером, яка завдяки старанням Р. Гесса відбулася 24 липня 1921 р. До нас не дійшли спогади К. Гаусгофера про враження від цієї зустрічі. Що стосується їх розмови, яка відбулася в 1926 р., то класик німецької геополітики

пригадував: «Було надзвичайно нецікаво, так як від проголошеного «великою людиною» довелось вислуховувати надто банальні й підлі речі. Абсолютно бездарно втрачений вечір». Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. У 30-ті роки зв'язки Гаусгофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням сучасних дослідників, що політичний вплив Гаусгофера на нацистський режим пройшов два випробування, які врешті-решт звели його нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р. Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Гаусгоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера (операція «Валькірія»), очолюваного полковником Штауфенбергом, у якому взяв участь син Гаусгофера Альбрехт. Сам Гаусгофер 23 липня 1944 р. був заарештований, а через деякий час така доля спіткала і його сина, який хоч і не брав участі в змаху, однак співчував заколотникам. Хоча вже 31 серпня Гаусгофер був звільнений, але тривалий час перебував у депресії.

Після краху фашистської Німеччини Гаусгофер був заарештований уже американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду «видатних нацистів, і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Його становище ускладнював і той факт, що 28 січня 1946 р. Гаусгофера позбавили професорської пенсії, а керівництво мюнхенського університету не хотіло, щоб він читав лекції студентам. Перебуваючи в стресовому стані, 10 березня 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Про психологічний стан Гаусгофера свідчить передсмертна записка: «Я не хочу, щоб мене поховали за якимись офіційними чи церковними обрядами. Я не бажаю жодних надмогильників з епітафіями. Я хочу все забути і бути забутим».

Російські дослідники С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков небезпідставно відзначали, що в термін «життєвий простір» Гаусгофер і Гітлер вкладали різний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання «життєвого простору» Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини «Дранг нах остен», що мала витоки з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Гаусгофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що у Гаусгофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст «Майн кампф» не має ніякого відношення до геополітики. Після арешту Гаусгофера західними союзниками йому неодноразово доводилося давати відповіді на безліч питань. Підозра слідчих, що його праці могли підштовхнути нацистське керівництво до здійснення агресивних задумів, Гаусгофер рішуче заперечував: «Якщо вони й читали мої праці, то зрозуміли їх суть невірною». Часто Гаусгоферу приписували те, чого ніколи не було. Наприклад, стверджували, що Георгій Гурджієв саме через нього запропонував свастику в якості емблеми

націонал-соціалістського руху. Насправді Гаусгофер протягом 1922-1938 років зустрічався з Гітлером не більше десяти разів.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг у книзі «Вчорашній світ. Спогади європейця» описав зустрічі з Гаусгофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіта була різносторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Гаусгофера, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про «життєвий простір» народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Гаусгофера назвали «другом Гітлера», Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, глибокомислячим ученим і одержимим крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Гаусгофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К. Гаусгофер опублікував кілька сотень наукових і науково-популярних праць. Серед основних його робіт заслуговують на увагу «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Панідеї в геополітиці», «Статус-кво і оновлення світу», «Континентальний блок», «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Світова політика сьогодні» та низка інших. Показово, що дружина Гаусгофера Марта переклала німецькою мовою книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва «Географія і світова могутність». До речі, хоча саме німецьких учених вважали піонерами геополітики, Гаусгофер не заперечував того факту, що великих успіхів досягли науковці Італії, Великобританії, Франції, Іспанії, США, Росії. В одній з перших своїх лекцій Гаусгофер запропонував об'єднати зусилля вчених різних держав для дослідження конкретних територій.

У 1927 р. К. Гаусгофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні», у якій запропонував власний варіант «справедливого», на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Гаусгофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє». Звичайно, К. Гаусгофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць ученого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Гаусгофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її «життєвого простору». Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К. Гаусгофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї

відповідальність за її розв'язання. У трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та «патріотизму». К. Гаусгофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилятися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні «обхідні маневри».

Кордон, на глибоке переконання К. Гаусгофера, є складовим чинником життя нації, отже, його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи «природність» кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – учений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф. Ратцеля, Гаусгофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею «розширення простору» Гаусгофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці «Континентальний блок»: «Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою». У роботах Гаусгофера часто зустрічається формула «розбійники моря» і «розбійники степу», при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики.

У розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Гаусгофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому». Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження К. Гаусгофер вважає «виховання усвідомленого почуття кордону». «Політичне почуття кордону», вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону». Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні».

К. Гаусгофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон наготові»); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – розброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Гаусгофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні. У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну

організацію кордону: «Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони». Але, вважає Гаусгофер, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці «ідею пан-Європи». Вона, на його глибоке переконання, «втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії... Усі біди німецького народу, – вважає Гаусгофер, – мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти».

Оптимістично завершує свою працю Гаусгофер: «...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!».

У 1931 р. з'явилася праця К. Гаусгофера «Панідеї в геополітиці». Під ними вчений розумів «ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі». Панідеї, які існували з давніх часів, Гаусгофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він зараховує пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Гаусгофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Гаусгофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, у той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повністю проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно детальніше зупинитись на завершальному розділі праці «Планетарне майбутнє панідеї», у якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Гаусгофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, вважає Гаусгофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе втручатися в будь-які зони тертя.

Винятково в профашистському дусі написана Гаусгофером і опублікована в 1939 р. праця «Статус-кво і оновлення життя». На час публікації роботи Німеччина вже провела «аншлюс» Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав упроваджувати в життя ідею «життєвого простору». К. Гаусгофер це розширення простору називає «оранкою», яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. У цьому розширенні «життєвого простору» й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, вважає Гаусгофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитись з його твердженням, що «наруга над судетськими німцями» з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Гаусгофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. «Не кожному народові властиво, – констатує автор, – як у Радянському Союзі, звільнитися від перенаселення за допомогою ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри) у результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову зростає до 160-170 млн.». Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – «простори з високою культурою», де відсутні подібні лікування кровопусканням, адже ці народи «відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя». Гаусгофер усвідомлює, що «оранка» для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність «одержання максимуму можливого», «об'єднати кров і ґрунт» в єдине ціле.

К. Гаусгофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький учений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Гаусгофер змушений був коригувати свої моделі стосовно до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центральноєвропейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Гаусгофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К. Гаусгофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамериканізму. Гаусгофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській «стратегії анаконди», світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Гаусгофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Гаусгофер запропонував чотиричленний поділ світу, у якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, у черговий раз вніс корективи у модель Гаусгофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. У праці «Континентальний блок» Гаусгофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англосакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Гаусгофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Гаусгофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і гартлендом. Проте Гітлер не підтримав геополітичну модель Гаусгофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англосаксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні перемаже пронімецька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Євразії.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К. Гаусгофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча навіть у середовищі Гаусгофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в «третьому морі» – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Гаусгофер намагався відвернути війну на два фронти. Це збігалось з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на пронімецьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Гаусгофер передбачив післявоєнне зростання США, яка за такої розстановки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Еволюція геополітичної концепції К. Гаусгофера багато в чому залежала від змін зовнішньополітичного курсу Німеччини, особливо напередодні та під час Другої світової війни. До цього додамо, що Гаусгофер ніколи не претендував на об'єктивність та неупередженість. Уважають, що великий вплив на його модель мали англофобські настрої, що визначали в значною мірою континентальні симпатії Гаусгофера. Він притримувався правила: якщо континент виступає проти океану, то необхідно виступати на боці континенту. Виходячи з своєї моделі, Гаусгофер вітав закріплення Японії в Тихоокеанському регіоні тому, що це підривало позиції США і Великобританії, а коли Франція чи Великобританія закріплювалися на острівних територіях, що колись контролювалися Німеччиною, то він виступав за негайну незалежність цих областей. Саме Німеччина, на думку Гаусгофера, повинна була очолити країни «третього світу» в боротьбі за свою

незалежність, бо це підривало могутність Великобританії. Якщо в 20-х роках Гаусгофер позитивно ставився до зовнішньополітичного курсу СРСР, то після втручання останнього у внутрішні справи Китаю і Монголії різко змінив своє відношення. Врешті-решт він звинуватив СРСР у розпалюванні громадянської війни в Китаї та Іспанії.

Література: Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985. 280 с.; Васильченко А.В. Сумрачный гений III Рейха. Человек, стоявший за Гитлером. М.: Вече, 2013. 304 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.; Геополитика: Антология. М.: Академический проспект; Культура, 2006. 1004 с.; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Идеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. 578 с.; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.; Дністрянський М.С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.; Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: Проблеми теорії, методології, практики. Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.; Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.; Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 310 с.; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. 608 с.; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. 280 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2002. 479 с.; Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда Зорге. Берлин: Военное издательство ГДР, 1988. 304 с.; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.; Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. №2-3. С. 50-70; Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. №5. С. 18-23; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. 838 с.; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.; Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. *Классика геополитики. XX век*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 227-598; Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок /Перевод с немецкого И.Г.Усачева. М.: Мысль, 2001. 426 с.

Макіндер Гелфорд Джордж (1861-1947) – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очолював Лондонську школу економіки (1903-1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910-1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919-1920 рр. виконував обов'язки британського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Г.Макіндер поєднував з

керуванням власної бізнесової структури «Імперіал шіпінг компанії». Опублікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися «Британія і Британські моря» (1902), «Демократичні ідеали та реальність» (1919), «Кругла планета і завоювання світу» (1943) та його доповідь «Географічна вісь історії» (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Гелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю «Географічна вісь історії» він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився. Переважна більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М.Мироненко називає теорію Макіндера «дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки». На думку Н.Нартова, «англієць Гелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків». Його позицію розділяють А.Дугін і К.Гаджієв. Український дослідник геополітики В.Дергачов називає Макіндера «одним із блискучих вчених свого часу», а російські геополітики С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков притримуються думки, що «склалась традиція починати виклад історії геополітики з Г.Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу».

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наше уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що «початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи», яку він назвав «епохою Колумба». З цього часу, тобто в «післяколумбову епоху», «нам доведеться мати справу із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу». Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, «розширення простору» вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер «будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсипатися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб'ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку руйнування зазнають будь-які слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі».

Макіндер запропонував «деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені» і «формулу, яка так чи інакше відобразить певні аспекти географічної відданості світовій історії». Він не виключав і той факт, «що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя». Цю формулу він назвав «географічною віссю історії». Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцерозташуванням вважається «середнє». З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться «серце світу» – Хартленд – ключова геостратегічна

територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична «географічна вісь історії» («осьовий ареал»).

Точні кордони Хартленда Макіндер не називає, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, арабів, монголів, що несли з собою «авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд». Їх Макіндер називає «розбійниками материкової суші». На початку ХХ ст. в Євразії панує Росія, яка замінила монголо-татар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що «заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону».

А поки такого розвитку подій не відбулося, «в цьому світі вона (Росія – М.В., В.П.) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всім напрямам, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов'язаний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах». Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн «зовнішнього півмісяця». В цьому свого часу мали можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав «залізний канцлер» Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує «великий внутрішній півмісяць», який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігає, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об'єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. «Порушення балансу сил на користь осьової держави, – відзначає Макіндер, – що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати необмежені континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з'явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії як союзник». Такий розклад сил загрожує Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Кореї можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного «зовнішнього півмісяця» Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максими: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той панує над цілим світом.

В роботі «Демократичні ідеали і реальність» (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибету і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її «Росією Lenaland» за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багатой природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колчаківського руху, а на Паризькій мирній конференції вносив пропозиції щодо створення «буферних держав», які б розділяли Росію та Німеччину. Однак розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі припинили своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і довели до цього.

Вся концепція «географічної осі історії» Макіндера побудована на протиставленні «морських» і «сухопутних держав», протиставленні «телурократії» і «таласократії», континентальних та острівних утворень. Проте обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великобританії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з'єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов'язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Гелфорд Макіндер завжди притримувався обов'язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає потенційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об'єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав «зовнішнього півмісяця» у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення «буферних держав».

Концепцію Х.Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко та М.Михальченко: «... інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є «остання лінія», «культурний кордон» Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азійського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєї «буферної зони», неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

«Буферна зона», «останній культурний кордон», близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в поєднанні (взаємозв'язку) з географічним місцезонашуванням України, ці фактори виокремив найяскравіший геополітик цього періоду англійський політик Х.Дж.Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той був в Україні як британський посланник і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М.В., В.П.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Й незалежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самоствердитись, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору».

Література: Макіндер Хелфорд Дж. Географическая ось истории. *Классика геополитики. ХХ век.* М.: Издательство АСТ, 2003. С. 7-32; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 43-50; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 51-57; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 14-15; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 14-17; Дергачев В.А. Геополитика. М.: ВИРА-Р, 2000. С. 18-22; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 52-62; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 266-268; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. К.: МАУП, 2002. С. 35; Шепелев М. Планетарний дуалізм як основна

суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил суші і моря. *Нова політика*. 1998. №5. С. 24-27.

Челлен Рудольф (1864-1922) – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборського, а згодом Упсальського університетів (1901-1922), обирався депутатом рикстагу (1905-1908, 1914-1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях «Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики» (1914), «Держава як форма життя» (1916), «Основи системи політики» (1920).

Державу Р.Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки «тіло» – простір, але й «душу» – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом «розуму» і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р.Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р.Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *топополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р.Челлен визначив у формулі: *Могутність держави = f (природно-господарські властивості + господарство + народ + форма державного правління)*. Р.Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, етнічному та демографічному відношеннях, ввівши навіть термін «біополітика», згідно з яким «життя суспільства – дух, душа, система». Розрізняв «юні» і «старі» народи. До перших відносив росіян і німців, до других – французів і англійців. «Юні» народи, на його думку, повинні заволодіти середньоевропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтіснивши, цим самим, «старі» народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями «сила держави» і «закон» віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р.Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення, територіальна монолітність, свобода пересування*.

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р.Челлен розрізняв «світові держави» (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та «великі держави» (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р.Челленом у праці «Сучасні великі держави». Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Борьба за колонії змусила Німеччину вступити в протиборство з

Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., але, вважав Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її «центральною фігурою планетарної виставки». США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хіба-що, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р.Челлен. Аналізуючи політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зумів розпізнати «подвійний стандарт» «слов'янської» політики Росії й місце в ній українського фактора. Використовуючи «слов'янську ідею» (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як етнокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв'язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови.

Література: Челлен Рудольф. *Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник.* Львів: Кальварія, 1997. С. 256-257; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 40-46; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 46-51; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 39-41; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 18; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 12; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз.* К.: Знання України, 2002. С. 265.

Меген Алфред Тайєр (1840-1914) – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861-1865 рр. брав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А.Т.Меген почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв'язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії «Вплив морської сили на історію (1660-1783)», виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та «Вплив морської сили на Французьку Революцію і Імперію (1793-1812)», опублікованій у 1892 р. (більше 20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мегену світову славу. В 1897 р. Меген видав книгу «Зацікавленість Америки в морській силі», а згодом монографії «Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику», «Морська сила та її відношення до війни».

Меген не використовував термін «геополітика», однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії «Вплив морської сили на історію (1660-1783)» Меген доводить, що «історія морської могутності є, в значній мірі – однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий задовго до того, як були відкриті істинні принципи, що керували її зростанням і розквітом». Навівши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Меген, в черговий раз, підсумував: «...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно наполягати на винятковості її впливу».

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мегена «Елементи морської могутності». «З соціальної та політичної точок зору, – відзначає дослідник, – море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити всіма напрямками, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно, із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торгівельними шляхами». Для того, щоб морська торгівля успішно розвивалась, необхідна наявність військового флоту: «Це покровительство під час війни повинно здійснюватися військовим флотом, необхідність якого, у вузькому сенсі слова, випливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ». Як приклад, Меген наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Меген одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, «коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів». Тут можуть зберігатися продовольчі та інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Меген позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з'являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торгівельною станцією, адже метрополія в обох випадках «ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе». Колонії та колоніальні пости були за своїм характером або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав, за Мегеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність*

народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами).

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже єдино за своєю ціллю, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Меген, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мегена, такі переваги має, знову ж таки, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Меген пояснює ще таким фактом: «Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, одночасно володіючи контролем над однією з великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне», – твердить А.Меген, в котре уже наводячи приклад Англії.

Фізична будова. «Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн, в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавство, ні морська торгівля, ні флот». Меген акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає «джерелом сили і багатства». Однак вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А.Меген наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з'єднуючи різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. «Коли море не тільки межує з країною чи обмиває її, – підсумовує Меген, – але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою».

Розміри території. Меген пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. «Якби населення Півдня, – пише він, – було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам країни як

морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили».

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов'язане з мореплавством, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мегена, саме цього елемента не вистачає США.

Національний характер. Меген глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торгівельної діяльності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації засновувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по-друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса характеру відсутня у француза. Відомо, що Меген цілковито підтримав захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелігентної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованості перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мегена, повинен «визначатися в намірах, направлених на створення для нації флоту».

Меген пояснював перемогу Великобританії над Францією її острівним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, виведена Мегеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торгівельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М.Мироненко відзначив принаймні двоякий внесок А.Мегена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Меген переніс на планетарний рівень принцип «анаконди» (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Література: Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю (1660-1783). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 634 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1793-1802). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 573 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1802-1812). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 603 с.; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 58-

62; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 51-57; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 14-16; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 48-52; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 23-25; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 13.

Спайкмен Ніколас (1893-1943) – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З іменем цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, своєрідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О.Дугін назвав Н.Спайкмена «архітектором американської перемоги». Основні ідеї вчений виклав у працях «Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили» (1942), «Географія світу» (1944). В останній вчений стверджував: «В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непорушними».

Піддавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н.Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої притримувались деякі американські президенти, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н.Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Гелфорда Макіндера: «Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу». Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією, щоб протистояти Німеччині та Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н.Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н.Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втративши статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н.Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А.Мегена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мегена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття «Середній океан». Мова йде про Атлантичний океан, який об'єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О.Дугіним, що разом з адміралом Мегеном Спайкмена можна назвати «батьком атлантизму» і «ідейним натхненником НАТО».

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н.Спайкмен розвинув ідею «анаконди» – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. «Сила, – на глибоке переконання вченого, – в кінцевому рахунку складає можливість проводити успішну війну». Однак важко погодитись із переконанням Спайкмена, що «Європа є розумовим додатком США». Принаймні лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Література: Дугин А. Основы политологии: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 61-67; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 66-68; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 23-25; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 36-37; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 90-94; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /За ред. Ф.М.Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 20-21; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. С. 12.

Де ла Блаш Поль Відаль (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Афінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні). Написав працю «Принципи географії людини», яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії «Картина географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917).

На перших порах В.Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема в праці «Картина географії Франції» він відзначав: «Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з'ясувати характер, звичаї і переваги населення». Проте поступово погляди В.Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М.Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в

тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В.Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф.Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В.Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф.Ратцеля про переважаючий вплив простору та географічного становища на долі людей і країн. В.Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В.Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посібілізму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В.Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу склали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес, за В.Блашом, проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслабитися та вести паразитуючий спосіб життя). Не випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В.Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відаля де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку, центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океану. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азіатськими територіями. В.Блаш пророкував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом. В.Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурократією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В.Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга «Східна Франція». Говорячи про спірні території, – Ельзас і Лотарінгію – В.Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 80-83; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 62-66; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 58-60; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002.

Арон Реймон (1905-1983) – французький соціолог, філософ, публіцист. Відомий своєю послідовною опозицією марксизму, який був популярним серед французьких інтелектуалів у 50-60-х роках. Зробив значний внесок у розвиток

політичної соціології другої половини ХХ ст. Один з авторів теорії індустріального суспільства та деідеологізації. З 1930 р. – професор Кельнського, потім Берлінського університетів. Після приходу до влади Гітлера повернувся до Франції, викладав у Гаврському ліцеї, згодом у Тулузькому університеті. У період Другої світової війни емігрував до Англії, де редагував журнал «Франс лібер», опозиційний антифашистському урядові де Голля. Після війни співробітничав в газетах «Комба», «Фігаро». Професор Сорбонни, завкафедрою соціології в «Колеж де Франс», з 1963 р. – член Французької академії моральних і політичних наук.

У ранніх працях Р.Арон перебуває під впливом баденської школи неокантіанства, заперечує закономірності суспільного розвитку, проповідуючи пізнання соціальних явищ з позицій релятивізму, що межує з ірраціоналізмом, розуміє суспільний розвиток як ірраціональний плин подій. Арон вважає, що не існує об'єктивних критеріїв прогресу суспільства. Саме з таких позицій він критикує марксизм, прагнучи довести безглуздість діалектико-матеріалістичних законів суспільного розвитку й можливості історичних передбачень, взагалі ідей «прогресизму», яким постійно протиставляє «діалектику песимізму».

Арон стверджує, що драма сучасної цивілізації криється в дисгармонії між ідеалами демократії та технократичними принципами функціонування індустріального суспільства. Посилаючись на передбачення Сен-Сімона та теорію Конта, Арон відзначав, що в процесі промислового будівництва викристалізується єдиний тип суспільства, а радянська й західна системи є лише його різновидами, хоча й мають деякі формальні відмінності. Основою теорії «індустріального суспільства» є концепція технологічного детермінізму, що має суперечливий характер: намагаючись відмежуватися від її протилежностей, він, водночас, висуває тезу про взаємодію техніки й суспільства, концентруючи її з допомогою єдності з версіями теорії факторів, наполягаючи на принциповій неможливості виділення серед них об'єктивно більш «значущих». Арон – представник ліберальної традиції західного суспільствознавства, що спирається на принципи гуманізму, ціннісного плюралізму, вільної конкуренції, приватного підприємництва, автономності різних сфер життя, категоричного несприйняття тоталітаризму. Він є одним із попередників теорії постіндустріального суспільства; прагнув довести, що політичні процеси є незалежними від соціальних та економічних відносин. Ідеї Арона мали помітний вплив на всю західну соціологічну думку.

У фундаментальній праці «Мир і війна між націями», яка витримала 8 видань, Реймон Арон порушує одвічну проблему війни і миру між народами в контексті світової історії. Автор розлого досліджує причини виникнення війн і їх перебіг від найдавніших часів до сучасності, пропонує свої шляхи, хоч і вельми суперечливі, уникнення війни і встановлення вічного миру на планеті.

Р.Арон поділяє думку Клаузевіца, що «війна – це акт насильства, мета якого – примусити супротивника виконати нашу волю». Війни він поділяє на абсолютні та реальні. «В абсолютній війні, де доведене до крайнощів насильство закінчується роззброєнням або знищенням одного із супротивників, психологічний елемент зрештою стирається. Але тут ідеться про крайній випадок.

Реальні війни відбуваються між спільнотами, кожна з яких об'єднується й виражає себе через волю. З цього погляду, всі вони є війнами психологічними». Кожна війна має стратегію і мету. Не досить визначити завдання, союзника та ворога, щоб скористатися з плодів перемоги. І якщо державний розум чітко не визначить своїх цілей, не розглядає істинної природи ворогів та союзників, триумф зброї лише випадково може стати політичною перемогою. Говорячи про стратегію, Р.Арон констатує: «Мабуть, найрозумнішою альтернативою на рівні стратегії буде така: виграти або не програти». Політика визначає не тільки загальну концепцію. У певних випадках вона також впливає на перебіг якоїсь однієї битви, визначає рівень ризику, який може собі дозволити командувач армії. Єдність політики, що включає в себе війну і мир, дипломатію і стратегію, виключає цілковиту солідарність між союзниками. Лише чудо змогло б забезпечити повний збіг інтересів між усіма учасниками коаліції. Сила коаліції завжди буде меншою, аніж сума сил, якими вона розпоряджається на папері. Необхідність домовлятися особливо зростає в атомну еру. Для того, щоб діалог, дипломатичний чи воєнний, мав раціональні наслідки, необхідно, щоб обидва співрозмовники вміли досягти згоди.

Р.Арон детально зупиняється на поняттях могутності і сили, що відносить до засобів зовнішньої політики. Могутність – це спроможність робити, виробляти або руйнувати. Могутність може бути оборонною (спроможність політичного утворення нікому не дозволяти нав'язувати собі чужу волю) і могутністю наступальною (спроможність накидати іншим свою волю). Силу Арон поділяє на потенційну (наявність матеріальних, людських і духовних ресурсів на папері) і реальну. Між силами потенційними і силами реальними стоїть мобілізація (тобто, головне полягає в потенціалі мобілізації). На могутність держави впливають ряд факторів – географічне середовище, ресурси, спроможність до дій. Немаловажне значення має статус держави: мала держава, як правило, поступалася великій, тому що та була сильнішою. Велика держава, опинившись у ізоляції, поступалася коаліції. Щоб приборкати якусь державу або примусити її поступитися, інша держава або коаліція держав може вдаватися до економічного тиску та застосування різноманітних політичних засобів. Дипломатія, позбавлена засобів економічного або політичного тиску, дипломатія, яка не вдається до символічного або потаємного насильства, перетворюється на чистої води умовляння. Та й узагалі такої дипломатії, либонь, не існує.

«Я називаю міжнародною системою, – відзначає Р.Арон, – сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну». Найпершою характеристикою міжнародної системи є конфігурація співвідношення сил: якими є межі системи? Яким є розподіл сил між різними дійовими особами? В який спосіб дійові особи розташовуються на географічній мапі? Вчений вводить поняття: фізична відстань (вона не дозволяє наприклад Китаю, здійснювати військові операції в Європі) і моральна відстань (різні цивілізаційні традиції, що ускладнювало, наприклад, європейцям взаємопорозуміння на Далекому Сході). Міжнародні системи Р.Арон поділяє на гомогенні і гетерогенні. **«Я називаю гомогенними системами такі, в яких**

держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики. Я називаю гетерогенними, натомість, системи, в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності».

Говорячи про війни законні та незаконні, Р.Арон підходить до терміну «збройної агресії», яка може бути прямою і непрямною. Саме представник СРСР в ООН запропонував трактування непрямой агресії: «Має бути звинувачена в непрямій агресії держава, яка: а) заохочує підривно діяльність, спрямовану проти іншої держави (акти тероризму, саботаж тощо); б) розпалює громадянську війну в іншій державі; в) сприяє заколотам у іншій державі або політичним змінам, сприятливим для агресора». Само собою зрозуміло, пише Арон, – що з погляду СРСР, лише НАТО спроможне на таке. Визначення прямої агресії зводиться до наступного: 1) оголошення війни іншою державою; 2) вторгнення збройних сил на територію іншої держави, навіть без оголошення війни; 3) атака наземними, морськими або повітряними силами території кораблів або аеродромів іншої держави; 4) морська блокада узбереж або портів іншої держави; 5) підтримка озброєних банд, які, зорганізувавшись на території держави-агресора, проникають на територію іншої держави. Останній пункт Арон вважає дивним.

Міжнародні системи поділяються на багатополярні та біполярні. Політика рівноваги – ніколи жодна держава не повинна володіти такими силами, які б унеможлилювали сусіднім державам боронити проти неї свої права. Антитезою політики рівноваги буде вселенська монархія. Політика рівноваги підкоряється правилам здорового глузду, вона впливає з того факту, що державам, які прагнуть зберегти свою незалежність, треба бути обачними, аби не опинитися в залежності від доброї волі держави, котра матиме засоби диктату, яким неможливо буде чинити опір. Політика багатополярної рівноваги є економічним компромісом між природним страхом і правлінням закону. Це – природний стан, тому що найсильніший залишається ворогом, оскільки він найсильніший, тому що кожна дійова особа, в кінцевому підсумку, є єдиним суддею власної поведінки і залишає за собою право обирати мир чи війну. Але цей природний стан уже не є боротьбою всіх проти всіх, без правил і без меж. Держави взаємно визнають одна за одною право на існування, вони хочуть, і вони знають, що вони хочуть, зберегти рівновагу і навіть певну солідарність перед лицем зовнішнього світу. Наприклад, грецькі поліси усвідомлювали свою глибоку спорідненість супроти «варварів».

Політика біполярної рівноваги – коли більшість політичних утворень групуються навколо двох із них, чії сили переважають сили інших. Мир у системі з біполярною конфігурацією вимагає стабілізації, діє заборона набирати собі прибічників у державах супротивного блоку. Ця заборона відпадає, коли зав'язується боротьба не на життя, а на смерть. Але мир набуває характеру «холодної війни», коли ця заборона перестає діяти ще до виникнення збройного конфлікту.

У розділі «Діалектика миру і війни» Реймон Арон піднімає питання типологізації: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиноці чи великими масами, навмання чи за детально

обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот. Таким чином, ми можемо дійти висновку, що «формальна типологія» війн і миру є ілюзорною, що має цінність лише соціологічна типологія, яка описує конкретні модальності явищ. Проте якщо попередній аналіз допомагає висвітлити логіку дипломатичної і стратегічної поведінки, формальна типологія, яка з нього виводиться, можливо, й принесе якусь користь». Досі мир уявлявся нам як припинення, на довший або коротший час, модальностей насильницького суперництва між політичними утвореннями.

Р.Арон розрізняє *три типи миру: рівновага, гегемонія та імперська влада*. Між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створювати імперію. Поєднання методів гегемонії та політики добросусідства дістало назву американського миру.

Вищеназвана класифікація миру пропонує нам більш загальну і більш формальну класифікацію війн: «досконалі» війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є міждержавними, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо наддержавними або імперськими війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо інфрадержавними або інфраімперськими війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського. Міждержавні війни перетворюються в імперські, коли одна з дійових осіб міжнародної системи, добровільно чи ні, встановлює свою гегемонію або свою владу над суперниками в разі перемоги. Тобто, саме величина ставки розпалює войовничий дух. Р.Арон розрізняє війни феодальні, династичні, національні, колоніальні. Війни мають причини і привід.

Мир страху – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару. Його ще називають миром безсилля. Він кардинально відрізняється від будь-якого іншого миру – рівноваги, гегемонії, імперської влади. Між миром сили і миром безсилля існує третій варіант миру – мир задоволення. Іншими словами, мир задоволення передбачає, що довіра буде загальною; таким чином, він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка б поклала край ері недовіри й відкрила б еру безпеки. Мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в одному випадку, коли політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили. Таку заміну може дати вселенська імперія, оскільки вона скасує автономію центрів

ухвалення рішень. Кінцева мета – суперництво держав, які мають за честь і за обов'язок самочинно творити справедливість.

Р.Арон згадує також повстанську або революційну війну. В абстрактному плані, підризна, повстанська діяльність має на меті визволити якийсь народ з-під впливу офіційної влади, адміністративного та морального, й інтегрувати його в інші структури, політичні або військові, часто шляхом і в процесі збройної боротьби. Очевидно, що її успіх або невдача залежать насамперед від того, які спонтанні взаємини складаються між активною меншиною, яка веде боротьбу, і масами населення. Залякування, переконування, підризна діяльність – ці три поняття визначають способи дій, тобто поведінки, спрямованої на те, щоб змінити поведінку інших людей, настроєних нейтрально або вороже. Підризну діяльність Арон відносить до терору: «Ми називаємо терористичною таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами. У цьому розумінні жорстокі акції революціонерів, які не розрізняють жертви, є терористичними, як були терористичними зональні бомбардування англо-американської авіації. Нерозбірливість сприяє розповсюдженню жаху, оскільки невідомо, хто є мішенню, і кожен відчуває себе в небезпеці». Виходячи з цього, з терористами треба діяти їхніми методами: «Якщо тероризм не обирає свої жертви, то репресивна відповідь на нього теж навряд чи їх обиратиме».

Р.Арон цілий розділ присвятив проблемам географічного середовища, зупинившись на основних геополітичних концепціях своїх попередників, географічному просторі, кількості населення тощо. Значне місце в монографії відводиться проблемі перенаселення, динамічності демографічної політики, економічному розвитку держав (наявність ресурсів). Значну увагу приділяє націям і націоналізму, особливостям політичних режимів.

Якою є людина за своєю природою – миролюбною чи войовничою? Якщо людина – агресивна, а суспільство – мирне, історія приводить до миру тією мірою, якою вона приходить до планетарного суспільства. Якщо корінь війни в самому суспільстві, мудрість велить нам пристосуватися до реального стану речей (для порівняння: масові акції американського суспільства проти війни у В'єтнамі; масова підтримка росіянами агресії Путіна в Україну). Р.Арон виділяє біологічні, психологічні та соціальні корені.

Два останні розділи монографії Р.Арона присвячені розвитку планетарної системи в ядерний вік та суперечностям дипломатико-стратегічної діяльності. Дослідник детально простежив співвідношення між воєнними блоками, охарактеризував політику неприєднання, нейтралітету і нейтралізму, нарощування різних видів озброєння (зброя тактична і класична) тощо.

У передмові до восьмого видання монографії «Мир і війна між націями» Реймон Арон писав: «Повернімося на хвилику до питання, яке я вже розглядав: чи міждержавна система, дійові особи якої підкоряються дипломатично-стратегічним міркуванням, не втрачає поступово свого значення? Хіба суперництво між двома великими державами ведеться не всередині спірних країн, котрі можуть бути втягнені революцією в одну чи іншу країну? Хіба в Європі боротьба ведеться не за допомогою слів, пропаганди і тероризму, а не ядерної

зброї? Моя відповідь не змінилась. Так, наразі найбільш індустріально розвинуті країни остерігаються прямого зіткнення, аби уникнути крайнього засобу – ядерної війни. Але жорстокість – і революціонерів, і терористів – займає значне місце у суперництві двох великих держав, навіть коли вони не залучають власні збройні сили. Радянська імперія тримається завдяки військовій могутності. Ізраїль має певну гегемонію в регіоні (як В'єтнам в Індокитаї), хоча його гегемонія залежить від взаємонейтралізації великих держав. І, нарешті, над конфліктами й союзами міждержавної системи витає уявне співвідношення сил СРСР і США. Ще й сьогодні ця система видається мені домінуючою, чи першорядною, в міжнародному суспільстві, хоча з плином часу вона начебто відходить на задній план. По суті, саме вона структурує міжнародне суспільство всупереч властивим йому рисам: страх, який викликає у політичних керівників ймовірність масштабної війни, розширення маргінальних засобів боротьби між державами та одночасне урізноманітнення обмінів між суспільством, поява транснаціональної економіки».

Вже після смерті Арона побачила світ книга «Історія ХХ століття», яку видали його друзі та учні. В центрі уваги автора – мир і війна, міжнародні економічні і соціальні відносини, політичні режими, проблеми Франції. Він завжди був надзвичайно критичним і поінформованим. «Історик цього часу повинен забути про власні симпатії», – стверджував Реймон Арон, хоча насправді не завжди притримувався цього принципу. Вже один тільки перелік праць, які увійшли до цього видання, засвідчує про різноплановість його професійних зацікавлень. У праці «Від Сараєва до Хіросіми» Арон простежує період між двома світовими війнами, піднімає проблематику тотальної війни, ленінського міфу про імперіалізм. Три наступні проблеми – неписані закони холодної війни, атомна зброя і планетарна дипломатія, роль США в міждержавній системі. У статті «Кінець колоніальних імперій» Арон простежив історію Індокитаю та Алжиру. Він одним із перших підняв проблему тотожності нацизму і сталінізму. У статті «Загадка нацизму: Чи є вона?» Реймон Арон пише: «В наш час більшовицький режим нормалізувався. Інакодумці визнаються. Якщо Захід про них не знає, вони потрапляють в ГУЛАГ чи їх насильно лікують в психіатричних лікарнях. Якщо Заходу про них відомо, вони мають шанс бути вигнаними із країни чи обміняними на радянських шпигунів. Радянщина як і раніше живе, але сталінізму вже нема... Світ вже не такий страшний, як в часи вусатого вождя, але не менш лякаючий, тому що в ньому, можливо, дійсно створений гомо советікус, якого обіцяла зліпити пануюча ідеологія – людина, що адаптувалася до вимог режиму». Ці слова для російської дійсності не втратили своєї актуальності. Унікальними є мемуари Реймона Арона, які він завершив незадовго до смерті, а видані вони в 1993 році під назвою «50 років роздумів про політику». Ще за життя автора великою популярністю користувалася праця Реймона Арона «Етапи розвитку соціологічної думки», в якій вчений детально розглянув погляди Ш.Монтеске, О.Конта, К.Маркса, А.де Токвіля, Е.Дюркгайма, В.Парето і М.Вебера.

Про останнього Арон писав: «Макс Вебер, що як соціолог так само актуальний сьогодні, як і вчора, не завжди як політик перевершував свою добу. Прагнучи зберегти в демократії царство політиків без покликання, він

наголошував на прийнятій за плебісцитом законності харизматичного лідера, що не усвідомлює небезпек, які має пережити й якими має страждати наступне покоління. Він, краще, ніж будь-хто інший, зрозумів оригінальність сучасної цивілізації, не вловив щонайменше можливу окремість у технічний вік між силою зброї і розквітом націй. Антимарксист достоту такий, як буржуа, він спирався, виступаючи проти Маркса, то на фатальність бюрократії, то на дійовість релігійних вірувань, але не на факт зростання, спільний для всіх теперішніх економік, завдяки підвищенню продуктивності. Звісно, ще не доведено, що песимістичне, дарвіністсько-ніцшеанське, бачення Макса Вебера хибне, а наше теперішнє – справжнє. Майбутнє залишається відкритим, і ми не знаємо, що ніколи більше не визнаємо в інтересах могутності якоїсь нації найвищу мету і якусь священну цінність».

Література: Арон Р. Мир і війна між націями. К.: МП «Юніверс», 2000. 688 с.

Данилевський Микола Якович (1822-1885) – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському ліцеї, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М.Я.Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М.Я.Данилевського було перевезено в Мшатку, де й поховано.

Свої погляди М.Я.Данилевський виклав у монографії «Росія і Європа», журнальний варіант якої з'явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб'єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав «культурно-історичними типами». Згодом ці спільноти почали називати «цивілізаціями». М.Я.Данилевський засуджує Захід за нав'язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, ассіро-вавілоно-фінікійську, єврейську, грецьку, римську, германо-романську і слов'янську. Вчений не тільки виділяє культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

«Закони М.Я.Данилевського»: Будь-яке плем'я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самобутній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної

системи держав; у цивілізацій період росту невизначено повільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитись з твердженням М.Нартова, що «замість моноцентризму європейської цивілізації М.Я.Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М.Я.Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М.Я.Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М.Я.Данилевський – до слов'янського культурно-історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті». М.Я.Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати «загальноєвропейські інтереси», то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдавалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через «європейські окуляри». На сторінках монографії М.Я.Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов'янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби «хвора» і «загниваюча» Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного йому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинула тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германороманського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двоосновним, бо в ньому переважали науковий і промисловий характери культури. Дещо ідеалізуючи слов'янський тип, вчений констатує: «Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми поклати обґрунтовані надії, що слов'янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотириосновним культурно-історичним типом». Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який

назвав його вчення «повзучою теорією». Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Література: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991; Классика геополитики. XIX век. М.: Изд-во АСТ, 2003. С. 275-679; Вайгачев С.А. Послесловие. *Данилевский Н.Я. Россия и Европа.* С. 556-567; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000; Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе, дополненное и переработанное. М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997; Нартов Н.А. Геополитика. М.: Юнити, 2000.

Гумільов Лев Миколайович (1912-1992) – російський філософ, етнолог, історик і географ. Народився 1 жовтня 1912 р. в Царському Селі в сім'ї визначних російських поетів Миколи Гумільова і Анни Ахматової. Після розстрілу батька, звинуваченого в контрреволюційній діяльності, Лев Гумільов виховувався бабкою по батьківській лінії та тіткою в с.Слепньові. Там закінчив дев'ять класів місцевої школи, а в 1929 р. переїхав до матері в Ленінград, де завершив середню школу (1930). Вже в 1931 р. юнак взяв участь в геологічній експедиції на Памірі. Згодом він – учасник археологічної експедиції в Криму, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджі-Коба. В. 1934 р. Л.Гумільов поступив на східне відділення історичного факультету Ленінградського університету, в якому на той час викладав академік Євген Тарле. Після арештів 1933 і 1935 рр., Л.Гумільова відрахували з університету. Лише в 1937 р. йому вдалося відновитися, але в січні 1938 р. Л.Гумільова заарештували знову, на цей раз «за батька», і ув'язнили на п'ять років. Покарання він відбував у Норильську (1938-1943). Лише після довготривалих клопотань Л.Гумільов одержав дозвіл відправитися добровольцем на фронт. Війну закінчив у Берліні. В 1946 р., склавши всі десять державних іспитів за повний курс університету, він за один рік закінчив 4 і 5 курси, одержавши диплом зі спеціалізації по історії хунну і стародавніх монголів. Того ж року поступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту Сходознавства АН СРСР. Не провчившись і року, Л.Гумільов був відрахований з аспірантури нібито «за невідповідність філологічної підготовки вибраній спеціальності», а фактично, знову «за батьків». Після тривалих пошуків роботи, Л.Гумільова нарешті зарахували на посаду бібліотекаря в ленінградську міську психіатричну лікарню. В 1948 р. він зумів захистити кандидатську дисертацію з історії першого тюркського каганату, але через арешт 1948 р., диплома так і не одержав. На цей раз його вислали в концтабір поблизу Караганди – другої столиці ГУЛАГу. Через деякий час Л.Гумільова перевели в Кузбас, а згодом до Омської в'язниці. Лише в 1956 р., після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й.Сталіна, Л.Гумільов вийшов на волю і був реабілітований «за відсутністю складу злочину». Працював у бібліотеці Ермітажу, завершуючи роботу над докторською дисертацією про стародавніх тюрків, яку успішно захистив у 1967 р. До виходу на пенсію в 1986 р. Л.Гумільов працював у науково-дослідному інституті географії Ленінградського університету. Опублікував сотні праць, серед яких ґрунтовні книги «Етногенез і біосфера Землі», «Стародавня Русь і Великий

степ», «Географія етносу в історичний період», «Кінець і знову початок» та ряд інших.

Автори ґрунтовної праці «Філософія політики» (Київ, 2002) відзначали, що в «рамках розробленої Гумільовим на методологічних засадах не стільки філософії, скільки – загальнонаукового системного аналізу та методології природничих наук (передусім біології й географії) теорії етногенезу вихідне поняття етносу тлумачиться двояко – як а) соціоісторичне утворення; б) елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Гумільовим як нелінійний, поліцентричний, поліморфний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутривидових локалізованих в просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів), поява, своєрідність та існування яких зумовлюється поєднанням хорологічних (ландшафтних, біологічних й історичних) чинників. В якості природних явищ етноси, за Гумільовим, входять до глобальних динамічних систем, етноценозів, до складу яких крім людей, належать культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо. Мозаїчним є й «тіло» кожного з етносів, яке складають, як правило, різноманітні субетнічні угруповання, соціально-правові корпорації, стани тощо. Водночас етноси утворюють і масштабні системи – суперетноси, які можуть перебувати між собою в своєрідних опозиціях («Північ»- «Південь», «Схід»- «Захід», «Світ Ісламу»-«Християнський Світ» тощо)».

Л.Гумільов вважав, що розвиток будь-якого етносу проходить у визначеному просторі, з визначеним ландшафтом, кліматом, рослинністю і ґрунтом. Але головним досягненням вченого, ядром його теорії стала концепція пасіонарності. Її він розглядає як ознаку, яка виникає в того чи іншого етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Його створюють пасіонарії – люди, що володіють підвищеним потягом до діяльності. Пасіонарії підкорюють сусідні племена, здійснюють тривалі й далекі походи, створюють великі імперії (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон). Кожний етнос після пасіонарного поштовху проходить у своєму розвитку окремі фази: піднесення (акматична фаза) – коли виділяється найбільша кількість етнічної енергії, яка виражається в устремліннях до успіху, перемоги, в разі пригнічення до опору. Як правило, вона закінчується громадянською війною; надлому – різке зниження пасіонарності, яке проявляється в розсіюванні енергії; інерції – коли етнос існує завдяки виробленим раніше цінностям; обскурації – коли в суспільстві домінують субпасіонарії – люди з пониженою пасіонарністю; при меморіальній фазі етнос зберігає тільки туманні уявлення про свою колишню героїчну історію.

На глибоке переконання Л.Гумільова, Київська і Московська Русь – два різні потоки російської історії, які відповідно орієнтувалися на Візантію та Монгольську імперію. Що стосується другого потоку, то в ньому пасіонарний поштовх пройшов кілька фаз: піднесення (1200-1500), коли сформувався російський суперетнос і об'єднання Великоросії; акматична фаза (1500-1800), коли Москва об'єднала під своєю владою інші євразійські народи; фаза надлому (1800-2000), яка характеризувалася нарощуванням внутрішніх конфліктів. Після 2000 р., по Гумільову, Росія вступить в інерційну фазу, в якій пасіонарство

вичерпалося, а субпасіонарії живуть спокійно, насолоджуючись благами цивілізації.

Л.Гумільов виділяє три основні форми контактів етносів: 1) симбіоз – співіснування етносів, при якому кожний із них займає свою екологічну нішу, свій ландшафт, повністю зберігає свою самобутність; 2) ксенія – співвідношення, при якому один етнос – «гість», інший – «господар». Коли «гість» (наприклад, німці Поволжя в Росії) починають втрачати свою ізольованість, проявляють активність, він частіше за все починає перетворюватися в химеру; 3) химера – об'єднання неможливого. В цих умовах неминучими є антагонізм, руїна, проливається кров, гине один або й обидва етноси (наприклад, євреї).

Російський вчений Микола Мироненко, оцінюючи роль Л.Гумільова в розвитку російської геополітики, відзначав: «Хоча сам Гумільов в своїх працях геополітичні теми безпосередньо не піднімав, його теорія етногенезу і етнічних циклів має глибокий геополітичний смисл для формування російської геополітичної науки. Гумільов довів до кульмінації ідею старих євразійців (того ж Савицького) про те, що росіяни – це не просто вітка східних слов'ян, а особливий етнос, який сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття. Татаро-монголи в його концепції виступають не в якості пригноблених, а в ролі захисників російської держави від католицької агресії Європи». Валентин Дергачов, який вважає Л.Гумільова «останнім євразійцем», на сторінках своєї праці наводить євразійський заповіт мислителя: «Треба шукати не стільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найбільша цінність в житті» і «якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство».

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 158-166; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 326-329; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 165-167; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 128-135; Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика. К., 2004. С. 43-45; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 114-128.

Рудницький Степан Львович (1877-1937) – визначний український географ і історик. Народився у м. Перемишль. У 1895 р. закінчив львівську гімназію та поступив на філологічний факультет Львівського університету. В січні 1901 р. здобув учений ступінь доктора географії. Деякий час працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова (1902-1908), а згодом доцентом Львівського університету. Редагував «Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ», був співзасновником спортивного товариства «Україна», членом Надзірної ради Національного музею у Львові. Під час Першої світової війни співпрацював з Союзом Визволення України та Українською пресою службою у Відні, виступав експертом і радником при уряді ЗУНР. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. емігрував за кордон. Проживав у Відні, згодом у Празі (один із засновників УВУ, професор Карлового університету, Празького німецького університету, Української господарської академії у Подєбрадах). З 1929 р. – академік ВУАН. За підрахунками І. Підкови С. Рудницький опублікував близько 70 наукових праць з географії.

Степан Рудницький – автор цілого ряду праць про майбутній геополітичний устрій України. Дослідивши цілий комплекс історичних, етнополітичних, географічних чинників, С. Рудницький у праці «Україна з політико-географічного становища» (1916) довів неминучість незалежності України. Аналогічну проблему він підняв також у праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1916). На відміну від німецького вченого Ф. Ратцеля, який гіперболізував роль географічних і біологічних чинників, С. Рудницький акцентував на пріоритетності національного принципу при формуванні держав нової Європи. На глибоке переконання вченого, у Центрально-Східній Європі виникне цілий ряд незалежних держав, в яких існуватимуть демократичні режими. До таких країн він також відносив Україну. Політичний лад майбутньої України С. Рудницький розглядав як демократичну республіку з сильним урядом і самоврядуванням (окремі громади не мають перевищувати 10 тисяч кв. км.). Щодо перспектив майбутнього міжнародно-політичного устрою Центрально-Східної Європи, вчений обґрунтовує ідею Балтійсько-Понтійської федерації як противагу російській експансії в Західну Європу. С. Рудницький переконував політиків Заходу в недопустимості включення України в сферу російських інтересів, бо це призведе тільки до посилення Росії. Дослідник акцентував на попередніх помилках, зокрема українських політиків часів визвольних змагань 1917-1920-х років, акцентував на їхньому угодовстві, що призвело до поразки і втрати української незалежності.

Усі без винятку наукові праці С. Рудницького проникнуті великою любов'ю до України, яку він у майбутньому бачить незалежною і самодостатньою. «Наша батьківщина називається Україна. – пише автор. – Велика й славна це земля! Тут жили наші пращури, діди й батьки. Вони захищали Україну своїми грудьми, поливали її своєю кров'ю в боротьбі й потом при праці. На Україні ми родились, на Україні живемо, вона нас годує й зодягає, в українській землі зложимо наші кости. Ми винні Україні нашу гарячу любов. Ми повинні для неї жити й з усіх сил цілий наш вік працювати, щоб вона велика була між державами світу, щоб український народ був щасливий і великий між іншими народами». Аналізуючи політико-географічне значення українських кордонів, С. Рудницький констатував, що «Україна лежить на межах Європи й Азії, європейської полоси складкових гір і східно-європейської плати. Геоморфологічно й кліматично є Україна так само виразною граничною країною, туди переходять також важні ростино-і звірино-географічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна це не тільки гранична країна, це також країна границь». Що стосується політичних кордонів, то вони мали «завсіди непостійний і неготовий характер... Україна немає ані на своїх межах, ані у своєму нутрі ні приблизно такої кількості ліній, котрі надавалися б на політичні границі, як Середня чи Західна Європа».

На глибоке переконання С. Рудницького, «утворення великої української держави над Чорним і Каспійським морем, від Карпат по Кавказ, нівечить на все наміри російського імперіалізму... По утворенню української національної держави може Росія тільки тоді приступити до своїх експансіоністських планів на Сході, коли здавить Україну». Виходячи з цього, переконує С. Рудницький, країни

Центральної Європи «найнуть в Україні завсіди природного союзника». Тим більше, що «українці дають досконалий людський матеріал для війська й мають блискучі воєнні традиції. Українська держава в етнографічних границях могла б в разі потреби виставити поверх п'ятимільйонну армію. Ця армія потребує тільки боронити рідного краю, щоб разом успішно захистити також Середземне море, Суецький канал і шлях до Індії. Вже само існування кріпкої української держави над Чорним і Каспійським морем зможе відстрашити Росію від імперіалістських експансій у південному напрямі». С. Рудницький також дотримувався тієї позиції, що Україна «може й повинна бути головним осередком європеїзації Передньої і Центральної Азії. Вона може й повинна бути головним звеном у цім ряді країв європейсько-арійської культури, який повинен одноцільною половою охопити цілу північну півкулю вздовж приблизно 50-го рівнобіжника північної ширини. Великі, вже існуючі звена цього культурного ланцюга країв – це англо-саські держави Північної Америки: Канада і З'єдинені Держави, Велика Британія, германські краї Середньої Європи. Звідси аж по Тихий Океан відчиняється поле для діяльності молодих ще культурно й політично слов'янських народів...».

С. Рудницький привітав національно-визвольні змагання галицьких українців у 1918-1919 рр., утворення ЗУНР. Він розумів, що з часом постане Соборна Українська держава, до якої також увійдуть її західні території: «Всі ми, що положили собі завданням вибороти державну самостійність Галицької України, дуже добре знаємо, що не боремося за державу, яка мала б існувати вічно, яка мала би бути постійно відокремлена від України над Бугом, Дніпром, Доном, Кубанню... Галицька державність. Її досягнення ледве чи зможе покласти головну основу збудування Соборної України. Та вона буде напевно одною з головних і кінцевих основ цього великого діла». Чи зможе Галичина, хоча б на перших порах, самостійно існувати? Таку проблему нерідко піднімали противники галицької незалежності. С. Рудницький доводив, що «Українська Галичина як самостійна держава має доволі гарні економічні основи самостійного існування. Навіть у перших найтяжчих початках її економічне положення буде не найгірше, валюта також держатиметься без порівняння краще чим польська. Є навіть дані, що Галичина на лад Швейцарії могла б удержати економічну й державну самостійність і на довгу мету». У підтвердження своїх думок вчений наводив статистику щодо нафтових багатств Галичини: «Величезні нафтові поля лягли широкими й довгими полосами вздовж північних обног українських Карпат і Кавказу. Галичина й українське Півкавказзя вже своїм географічним положенням на західних і східних межах є неначе угольними каменями Соборної України». С. Рудницький вважав, що європейські країни, особливо прибалтійські, змушені підтримати незалежну Галичину, бо коли вона виникне, то «заборчість Польщі на Сході й над Балтійським морем мусить припинитися. Бо не матиме тоді головної стратегічної й економічно-політичної основи».

Література: Рудницький С. (С. Р.). Галичина й нові держави Європи. Львів – Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. 36 с.; Рудницький С. (С. Р.). Економічні основи галицької державності. Львів – Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. 31 с.; Рудницький С. (С. Р.). Нафта Східної Галичини. Відень: Накладом «Українського Прапора», 1922. 44 с.; Рудницький С.

До основ українського націоналізму / Друге видання. Відень – Прага, 1923. 165 с.; Рудницький С. Початкова географія для народніх шкіл. Київ – Львів – Відень: Товариство «Вернигора», 1919. 195 с.; Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Видавництво «Українське слово», 1923. 293 с.; *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 684-685.

Липа Юрій Іванович (1990-1944) – відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, лікар. Народився на Полтавщині (Старі Санжари) в сім'ї священника. Існує версія, що справжнє його прізвище Григорій Іванович Геращенко. В лютому 1910 р. був усиновлений своїми хрещеними батьками, лікарем Іваном Львовичем Липою та Євлампією Іванівною – дружиною священника Григорія Прихожого. Початкову освіту здобув у одеській гімназії. Тут же вступив до Новоросійського, а згодом до Познанського університетів. Протягом своєї літературної діяльності опублікував близько 200 книг, статей, рецензій, перекладів («Козаки в Московії», «Нотатник», «Бій за українську літературу», «Фітотерапія», «Ліки під ногами», «З Київських легенд»). В 1940-1942 рр. виступив співзасновником Українського Чорноморського інституту у Варшаві. Після переїзду влітку 1943 р. на Львівщину став одним з активних учасників українського національно-визвольного руху. З липня 1944 р. – курінний лікар УПА. Замордований НКВС 20 серпня 1944 рр. в с. Шутова Яворівського району. Похований у с. Бунів Яворівського району, що на Львівщині.

Юрій Липа свою геополітичну концепцію виклав у фундаментальних працях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941). Розуміючи під расою ментальну, духовну цілісність і самобутність української нації, Юрій Липа закликав використовувати розумні геополітичні орієнтири, до яких відносив природну вісь Північ-Південь. За своїм геополітичним значенням Московія докорінно відрізняється від України: «коли поземною геополітичною віссю Московії є горішне Поволжя, то поземною віссю України є північно-східний берег Чорного моря. Коли в Московії величезна більшість рік тече на північ, то в Україні всі ріки пливуть на Південь, з винятком одної Кубані. Найприроднішою віссю експансії України є південна вісь, так, як найприроднішою для Московії є вісь північна. Московія – це Північ, Україна – це Південь. Обидві країни рівноважаться між собою щодо населення геополітичного значіння». У контексті своєї геополітичної доктрини Ю. Липа конструював конфігурацію можливих міжнародних союзів Української держави проти російської експансії (народи Кавказу). Вчений прогнозував, що об'єктом претензій Росії і у перспективі будуть саме південно-східні регіони України (актуальність думок мислителя очевидна в контексті сучасної російської агресії на сході України), у яких значною мірою зосереджуватиметься потенціал майбутньої Української держави.

Цікаві судження Ю.Липа висловив стосовно майбутнього Сибіру: «Рано чи пізно Сибір матиме, коли не самостійність, то принаймні, автономічний устрій типу домініону. Претензії Українців до теренів, де замешкує їх більшість (Сірий, Зелений Клин) – не мають підстав. Сибіром кермують міста. Тим часом там є не

більше, як кілька процентів українців... Можливості існування якоїсь держави Зеленого Клину – виключені. Найважливішим був би поворот українців на свої теренові землі при першій можливості. Їхня колонізація до Сибіру ще дуже свіжа, – переселятись туди вони почали десь в 900-тих роках і не злилися безповоротно з місцевими сибіряками... Сибір для сибіряків – це гасло найреальніше, бо на довший протяг часу». Говорячи про Далекосхідний край, Ю.Липа цілком справедливо акцентував на зацікавленості в ньому двох геополітичних гравців – Росії та Японії. Не відкидав він і Китай – можливого майбутнього гравця. Щодо геополітичних планів Японії, то для них важливо створення держави на території на схід від Байкалу. Це була б буферна держава, яка б відділяла Японію від більшовицької Росії. Йдеться в працях Ю.Липи також про майбутнє Киргизстану та Туркменістану. Останній, на думку вченого, «занадто розшматований». Юрій Липа не завершує свою монографію «Розподіл Росії», як це прийнято в науковій літературі, висновками. Він їх вважає зайвими, бо вже сама проблематика і назва праці говорять самі за себе – потреба розподілу Росії є доконаним фактом.

Література: Липа Ю. Розподіл Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.